

MASTER'S THESIS

Bogen op (on)buigzaamheid?

Architect Jan van Hardeveld (1891-1953) en zijn positie in de (katholieke) bouwkunst in de eerste helft van de 20e eeuw

Franken, M.J.M.

Award date:
2021

Awarding institution:
Department of Literature and Art History

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 05. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

Architect JAN VAN HARDEVELD (1891-1953)

en zijn positie in de (katholieke) bouwkunst in de eerste helft van de 20^e eeuw

Bogen op (on)buigzaamheid?

JAN VAN HARDEVELD (1891-1953)

and his position in the Dutch (roman catholic) architecture

in the first half of the 20th century

Proud to be (un)pliable?

Open Universiteit
Masterscriptie
Mastercursus CM9908

Begeleider: dr. Jos Pouls

Examinator: prof. dr. Gregor Langfeld

Mart J.M. Franken
Koningin Emmalaan 19
4835 KH Breda
martfranken@hotmail.com
mobiel: 06-51383290
Studienummer: 851332031
8 januari 2021

Inhoudsopgave

Inleiding en verantwoording	5
Inleiding	5
Stand van de wetenschap	5
Probleemstelling en onderzoeksvragen	7
Onderzoeksopzet en -methode	7
Onderzoeksbronnen	9
Belang van het onderzoek	10
 Hoofdstuk 1 De katholieke architectuur in de eerste helft van de 20e eeuw in Nederland: historiografisch kader	13
1.1 Bouwkunst in het algemeen	13
1.2 De katholieke bouwkunst	17
1.2.1 Katholieke bouwkunst tot 1930	18
1.2.2 Katholieke bouwkunst na 1930	20
 Hoofdstuk 2 Leven en werk van Jan van Hardeveld	25
2.1 Levensloop	25
2.2 Maatschappelijk engagement	27
2.3 Publicaties	29
2.4 Oeuvre	29
2.4.1 Het onderzoek	29
2.4.2 Omvang en aard	31
2.4.3 Periodisering	32
2.4.4 Overig	35
 Hoofdstuk 3 De opvattingen van Jan van Hardeveld	37
3.1 Van Hardeveld en het R.K. Bouwblad: rumor in casa catholica?	37
3.2 Van Hardeveld en het Traditionalisme: toch conformist?	48
3.3 Van Hardeveld en de Amsterdamse School: zinloos gepruts?.....	52
3.4 Van Hardeveld en de Nieuwe Zakelijkheid: geen badkamerstijl?.....	55
3.5 Van Hardeveld en de stedenbouwkunde: particuliere bouw?.....	59

Hoofdstuk 4	Van Hardeveld's positie in de bouwkunst	63
4.1	Van Hardeveld en bouwkunst in het algemeen: (te) veelzijdig? ...	63
4.2	Van Hardeveld en de katholieke bouwkunst: halfzijdig?	69
Hoofdstuk 5	Samenvatting en conclusie	75
 Geraadpleegde literatuur en andere bronnen		79
1	Publicaties van Jan van Hardeveld	79
2	Overige geraadpleegde literatuur	87
3	Geraadpleegde archieven	93
4	Geraadpleegde websites	95
 Bijlagen		
1	Afbeeldingen	97
2	Oeuvrelijst	123

Inleiding en verantwoording

Inleiding

De Nijmeegse historicus Paul Luykx vindt het, schrijvend over de katholieke architectuurgeschiedenis van de eerste helft van de twintigste eeuw, opmerkelijk dat de leidende representanten hiervan 'bekeerlingen' waren.¹ Hij doelt op M.J. (Marinus-Jan) Granpré Molière (1883-1972) en A.J. (Alexander) Kropholler (1881-1973), die zich beiden op latere leeftijd bekeerden tot het katholicisme. Hij beschouwt hen als leidsmannen van de door hem in die periode als conservatief en traditionalistisch aangeduide dominante stroming in de katholieke architectuur in het algemeen en de katholiek-religieuze bouwkunst in het bijzonder. Kennelijk hanteert Luykx daarbij de hypothese dat hun 'late roeping' van invloed is geweest op hun conservatieve visie op de katholieke architectuur. Hij relateert dit evenwel onmiddellijk door te wijzen op de architect Jan van Hardeveld (1891-1953), evenzeer een bekeerling op volwassen leeftijd, die door Luykx wordt geduid als een principieel tegenstander van het traditionalisme van Granpré Molière en Kropholler. Luykx betitelt Van Hardeveld als een 'Popperiaanse falsificatie' van zijn eigen opvatting.² Hij verwijst daarmee naar de wetenschapstheorie van de filosoof Karl Popper (1902-1994), volgens wiens zogeheten 'falsificationisme' een wetenschappelijke theorie gedoemd is om een hypothese te blijven totdat deze weerlegd wordt. De vraag dringt zich op of de gedachten van Luykx over Van Hardeveld voldoende wetenschappelijk onderbouwd kunnen worden. Dat is de aanleiding voor deze scriptie.

Stand van de wetenschap

Over de als conservatief en traditionalistisch aangeduide stroming in de bouwkunst in Nederland in het algemeen en in de katholiek-religieuze bouwkunst in het bijzonder is al het nodige geschreven. Dat geldt ook voor de posities van Granpré Molière en Kropholler als haar belangrijkste vertegenwoordigers. Hieraan wordt aandacht besteed door schrijvers over de moderne Nederlandse architectuur als Buch³, Fanelli⁴, Ibelings⁵ en Blijdenstein & Stenvert.⁶

---

¹ P. Luykx, 'Schilderkunst en architectuur', in: *'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007) 154.

² Ibidem, 162.

³ Joseph Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990* (Rotterdam 1993) 253-274.

⁴ Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* (Den Haag 1978) 172-177.

⁵ Hans Ibelings, *Nederlandse architectuur van de 20^e eeuw* (Rotterdam 1995) 66-81 en Hans Ibelings, 'Het andere modernisme; traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960', *Archis* 1988, nr. 6, 36-51.

⁶ Roland Blijdenstein & Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940* (Nijmegen 2000) 149-156.

Meestal wordt deze stroming aangeduid als Traditionalisme. Deze term vormt dan een overkoepelend begrip, waartoe men ook de zogeheten 'Delftse School' rekent. Deze laatste kwalificatie is te danken aan het feit dat Granpré Molière, de belangrijkste representant van de Delftse School, gedurende vele decennia (1924-1953) hoogleraar bouwkunst aan de Technische Hogeschool te Delft was. Met zijn professoraatsperiode valt ook het meest relevante tijdvak van het Traditionalisme samen.

Alle genoemde auteurs betogen, al dan niet met de nodige nuances, dat het Traditionalisme als een reactie moet worden beschouwd op het 'Functionalisme' (ook wel betiteld als: het Nieuwe Bouwen of de Nieuwe Zakelijkheid), dat zich ongeveer vanaf het eind van de Eerste Wereldoorlog ontwikkeld heeft. In de literatuur wordt dan ook de Interbellum-architectuur in Nederland gezien als een continue antithese tussen de beide stromingen.⁷ Het functionalistisch bouwen staat in deze tegenstelling voor de moderniteit met nieuwe eenvoudige, straklijnige en rationele vormgeving en gebruik van nieuwe materialen als beton, staal en glas. Traditionalistische bouwkunst wordt geacht gebruik te maken van de klassieke materialen als hout, baksteen en natuursteen, en daarbij ook een vormgeving te kiezen, die uit de overlevering is ontstaan.

In de literatuur wordt het traditionalistisch bouwen vooral gezien als een *katholieke* reactie op de andere categorie, als een streven naar *herstel* van katholieke normen en waarden, die in onder andere de bouwkunst zichtbaar moesten worden. Enige schrijvers onderkennen daarbij dat er geen gesloten katholiek front was, maar bepaalde katholieke architecten een eigen, afwijkende koers volgden. Veelal worden deze 'dissidenten' gevonden in de kringen van de Limburgse katholieke architecten. Pouls met name besteedt hieraan ruime aandacht.⁸ Hij en Luykx noemen hierbij ook de naam van Van Hardeveld.⁹

De visie en het werk van de door hen als 'andersdenkende' geziene Van Hardeveld is evenwel nog nauwelijks bestudeerd. Dat stelt Luykx.¹⁰ Doch ook Pouls en Kuipers menen dat er alle reden is om nader onderzoek te doen naar leven en werk van deze Amsterdamse architect.¹¹ Behalve een tweetal korte necrologieën over Van Hardeveld na zijn overlijden in 1953, is er een kort essay aan hem gewijd, te vinden op

---

⁷ Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 253; Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland*, 172; Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 149-150; Ibelings, *Nederlandse architectuur*, 66;

⁸ J. Pouls, 'De kunstenaarsdagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging in Huijbergen (1932-1940). Bakermat van de Delftse School' – deel 1, *Trajecta* 10, nr. 2 (2001), deel 2, *Trajecta* 10, nr. 3 (2001) 172; Jos H. Pouls, *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Maastricht 2002) 43-48.

⁹ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 172; Luykx, 'Schilderkunst en architectuur', 162.

¹⁰ Ibidem, 162.

¹¹ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 172; Marieke Kuipers, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940* ('s-Gravenhage 1987) 175.

de website van de stichting Bonas.¹² Er is dan ook voldoende aanleiding de positie van Van Hardeveld in de katholieke architectuurgeschiedenis nader te onderzoeken. Meer in het bijzonder gaat het in deze scriptie om de vraag welke positie Van Hardeveld inneemt in de katholieke architectuur en het debat daarover in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Probleemstelling en onderzoeksvragen

De in het onderzoek centraal staande vraag luidt: Welke positie neemt Jan van Hardeveld in de (katholieke) architectuur van de eerste helft van de twintigste eeuw in?

Als deelvragen gelden:

- In hoeverre is er sprake van een herkenbaar getoonzette 'katholieke architectuur' in de eerste helft van de twintigste eeuw?
- Hoe is het leven en werk van Jan van Hardeveld te duiden?
- Wat zijn de opvattingen van Van Hardeveld over architectuur?

Onderzoeksopzet en -methode

Als de centrale vraag is welke positie de architect Van Hardeveld inneemt in de katholieke architectuur van de eerste helft van de twintigste eeuw, gaat het natuurlijk eerst over de vraag wat precies onder 'katholieke architectuur' dient te worden verstaan. De voor de hand liggende vervolgvraag is of deze architectuur een zekere eenheid en eigen identiteit kan worden toegedicht. In de literatuur wordt er wel vanuit gegaan dat in de verzuilde samenleving van de eerste helft van de vorige eeuw het begrip katholieke architectuur ruimer moet worden opgevat dan slechts de architectuur, die belichaamd is in religieuze gebouwen, zoals (katholieke) kerken, pastorieën, kloosters, kapellen en seminaries. Ook de seculiere, profane bouwkunst van de katholieke architecten wordt hiertoe gerekend. Dit vanuit de basisgedachte dat het gepast en wenselijk is dat de katholieke architectuur in het algemeen – dus niet beperkt tot kerkelijke objecten – evenals andere cultuuruitingen, zoals beeldende kunst en literatuur, zich middels een eigen herkenbare identiteit moet onderscheiden van de andere 'zuilen', zoals de protestantse, de socialistische of de liberale. Die gedachte wordt geschraagd doordat katholieke kunstenaars zich verenigden in een apart verband, de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging (AKKV). Bovendien hadden de katholieke architecten hun eigen

---

¹² N.F.A. Molenaar jr., 'Jan van Hardeveld †', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 202-203; H. Thunnissen, 'J. M. van Hardeveld † 11 maart 1953', *Het Gildeboek* 35 (1953) 21-24; N.N., 'J. M. van Hardeveld (1891-1953), Architectuur als de synthese tussen het praktische en het ideële', een essay, *Archivijzer*: <https://www.bonas.nl/archivijzer/architecten.php>, geraadpleegd juni 2020.

tijdschriften, waarin zij hun opvattingen uitten en deelden, terwijl er meestal tevens sprake was van (ideologisch-katholieke en ook morfologische) sturing 'van bovenaf'. Vrij algemeen wordt daarbij in de literatuur aangenomen dat vanaf enig moment – omstreeks 1930 - de katholieke bouwkunst is gedomineerd door de Delftse School, zoals met name uitgedragen door de eerder genoemde Granpré Molière.¹³

In het uit te voeren onderzoek zal de vraag of er sprake is geweest van een aparte katholieke architectuur en of die een bepaalde identiteit kan worden toegemeten, aan de orde worden gesteld en geproblematiseerd. Die zal tevens kort worden afgezet en vergeleken met de belangrijkste andere, in het Interbellum in Nederland bestaande architectuurstromingen. Dat is nodig om de meetlat te kunnen bepalen waarlangs de opvattingen van Van Hardeveld en diens werk gelegd dienen te worden.

Dit historiografisch onderzoekdeel zal plaatsvinden op basis van de bestaande literatuur. Daarvoor zullen zowel primaire bronnen – de geschriften van de toen acterende architecten – als secundaire bronnen worden gebezigd. In het laatste geval gaat het om (latere) bijdragen van de diverse architectuurhistorici.

Omdat het leven en werk van Van Hardeveld nog niet eerder is geïnterpreteerd en beschreven, zal dat uiteraard ook in kaart worden gebracht. Van belang lijkt het daarbij om ook in te gaan op de netwerken, waartoe hij heeft behoord. Van Hardeveld ontwerpt enige honderden bouwwerken (waarvan circa 15 met een religieuze functie), publiceert ongeveer honderd artikelen en is redacteur van verschillende (vak)tijdschriften en bestuurder van diverse (vak)verenigingen, en tevens een aantal jaren gemeenteraadslid in Amsterdam. Gezien de centrale vraagstelling bestaat niet de intentie om zijn ontwerpen tot in detail apart te beschrijven en te bespreken. Er zal een globaal overzicht van en inzicht in zijn oeuvre worden gegeven, met in ieder geval een onderscheiding van zijn profaan en religieus werk. In een aparte oevrebijlage wordt een poging gedaan om te komen tot een zo integraal mogelijke inventarisatie van zijn werk.

Van Hardeveld's visie op de bouwkunst blijkt niet alleen uit de door hem ontworpen bouwwerken, maar vooral uit hetgeen hij daarover heeft verwoord. Zijn publicaties in diverse (vak)tijdschriften gaan over zijn opvattingen over de (katholieke) bouwkunst in het algemeen, alsook over zijn eigen ontwerpen. Daarnaast schreef hij veel recensies over gebouwen en ontwerpen van derden. Evenzeer relevantie hebben de recensies van derden over de ontwerpen van Van Hardeveld. Ook die zullen zo veel als mogelijk is in het onderzoek worden betrokken. In al deze gevallen gaat het dus om onderzoek van primaire bronnen.

---

¹³ J.J. Vriend, 'Dictatuur in het Delftsche bouwen', *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1946.

Het onderzoek is dus deels beschrijvend en deels toetsend en verklarend van aard. Immers, het beschrijft de status van de (katholieke) architectuur in de eerste helft van de twintigste eeuw, zoals die in de literatuur gewoonlijk wordt geduid. Het beschrijft tevens de gedachten van Van Hardeveld over die (katholieke) architectuur. Die gedachten en ook zijn ontwerpen worden vervolgens getoetst aan die toenmalige (katholieke) bouwkunst, waarbij ook het oordeel van anderen op zijn oeuvre wordt betrokken. Tevens wordt gezocht naar mogelijke verklaringen voor te constateren verschillen. Al deze elementen tezamen leveren dan de bouwstenen om tot beantwoording te komen van de hier centraal te stellen vraag: Welke positie bekleedt Jan van Hardeveld in de (katholieke) architectuur van de eerste helft van de twintigste eeuw? Vanuit een historische, contextuele en ook biografische benadering, met de nadruk op zijn publicaties, tracht het onderzoek deze vraag te beantwoorden.

Onderzoeksbronnen

Van Hardeveld heeft geen archief nagelaten. Het Nieuwe Instituut (NI: het voormalige NAI) meldt dat waarschijnlijk het grootste deel ervan verloren is gegaan.¹⁴ Via de zoon van de architect en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB) heeft het NI wel zeer beperkt materiaal in zijn bestanden kunnen opnemen. Dit bij het NI aanwezige archief beslaat echter slechts 0,25 m, en omvat voornamelijk foto's van (enige) bouwwerken. In de NI-archieven van de architecten Evers & Sarlemijn, die na Van Hardeveld's overlijden (een deel van) zijn onderhanden werk hebben voltooid, zijn nog enige bouwtekeningen van Van Hardeveld te vinden. Ook andere archiefinstituten, zoals het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen (KDC) of het Stadsarchief Amsterdam (SA), beschikken niet over specifieke archiefbestanden op naam van Van Hardeveld. Een kleindochter van de architect heeft nog wel een tweetal ordners met materiaal over haar grootvader, waarvan raadpleging is toegestaan.

Wat betreft de inventarisatie van zijn werk – hoewel niet de kern van het onderzoek, maar met wel enige relevantie – is vooral te rade gegaan bij andere bronnen. Het NI – en in zijn voetspoor ook de Stichting Bonas – vermeldt op haar website verschillende door Van Hardeveld ontworpen gebouwen, gelijk Kuipers er ook een aantal noemt.¹⁵ Maar deze overzichten zijn niet compleet, komen onderling deels niet overeen, blijken op onderdelen onjuist en geven beperkte informatie. Soms helpen bij de reconstructie van zijn oeuvre, als primaire bron, de publicaties van Van Hardeveld zelf

---

¹⁴ <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/archieven/details/HARD/keywords/hardeveld>

¹⁵ <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/projecten/?q=hardeveld>;
<https://www.bonas.nl/archiwijzer/architecten.php#>; Kuipers, *Bouwen in beton*, 174-175.

over eigen ontwerpen, soms ook de berichten en recensies van derden daarover, als secundaire bron. Omdat meer dan de helft van zijn werk in Amsterdam, zijn geboortestad en de plaats waar hij ook het grootste deel van zijn leven heeft gewoond, is gebouwd, zijn de bouwdossiers van het Stadsarchief Amsterdam een relevante bron van informatie gebleken. Op omvangrijke schaal zijn nog aanwezige bouwdossiers geraadpleegd. Soms zijn ook bouwdossiers van andere gemeenten, indien al mogelijk, onderzocht.

Met betrekking tot Van Hardeveld's gedachten over 'katholieke architectuur' kan geput worden uit zijn vele publicaties. Weliswaar zijn die niet allemaal van belang, maar er zijn er voldoende relevant om van zijn ideeën kennis te kunnen nemen. En daarmee ook van zijn 'ideeënstrijd' met andere architecten binnen de katholieke zuil. Die 'binnenzuilse' discussies blijken overigens niet alleen uit diverse publicaties in de vaktijdschriften, maar vooral ook uit de notulen, verslagen, rapporten van en briefwisselingen binnen de AKKV. Deze zijn te vinden in het door het KDC aangehouden archief van het AKKV, dat is geraadpleegd. Al deze geschriften zijn primaire bronnen.

Wat betreft de identiteit van de 'katholieke architectuur' in de eerste helft van de twintigste eeuw, zijn de in de vorige alinea genoemde primaire bronnen evenzeer van belang. Daarnaast ook wat in de redelijk omvangrijke literatuur daarover is geschreven. Verwezen wordt naar de diverse studies op de literatuurlijst.

Kortom, het onderzoek vindt voornamelijk plaats op basis van de geschreven en visuele bronnen. Daarbij vooraf nog één opmerking met betrekking tot de hierna weer te geven citaten vanuit de geschreven bronnen. Er is voor gekozen om relatief korte citaten in de lopende tekst op te nemen, doch langere citaten in een kleiner lettertype in een aparte alinea te plaatsen. De gedachte bij dit laatste is dat als langere citaten in de lopende tekst staan, niet altijd even duidelijk is of het al dan niet (nog steeds) een citaat is.

Belang van het onderzoek

Zowel Luykx als Pouls en Kuipers geven, telkens in andere bewoordingen, aan dat het 'interessante' of 'veelzijdige' leven en werk van Van Hardeveld nauwelijks is bestudeerd, daarmee tenminste impliciet de boodschap latend dat nader onderzoek relevant kan zijn.¹⁶ Daarbij komt dat hij een vooraanstaande rol heeft gespeeld in het katholiek architectuurdebat in met name het Interbellum. Als (hoofd)redacteur van vaktijdschriften als *Van Bouwen en Sieren*, het *Bouwkundig Weekblad*, *Opgang* en *Mededeelingen van de Algemeene Katholieke Kunstenaarsvereniging*, daarnaast tevens acterend als actief

---

¹⁶ Zie noten 10 en 11.

(bestuurs)lid van dat AKKV, het St. Bernulphusgilde (een vereniging gericht op kerkelijke architectuur en kunst), de katholieke kunstkring De Violier en de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en als lid van verschillende schoonheidscommissies, kan hij als een van de spilfiguren gezien worden, om wie de katholieke architectuur in die periode draaide. De opgeworpen handschoen wordt dezerzijds dan ook opgenomen, teneinde zijn positie middels dit onderzoek nader en exacter te bepalen.

Hoofdstuk 1 De katholieke architectuur in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland

Teneinde Van Hardeveld te kunnen positioneren in de architectuurcontext van zijn tijd, dient eerst een schets te worden gegeven van de in de eerste helft van de twintigste eeuw aanwezige belangrijkste bouwkundige stromingen en gedachten. Dit hoofdstuk geeft dus een architectuurhistorisch kader. Welke ontwikkelingen zich voordoen in deze periode, zal worden beperkt tot Nederland, omdat Van Hardeveld uitsluitend hier werkzaam was. Het wordt gezien vanuit de daarover aanwezige wetenschappelijke literatuur. In de eerste paragraaf gaat het daarbij om een globale en korte schets van de bouwkunst in Nederland in het algemeen in (voornamelijk) het Interbellum, terwijl in de tweede wordt ingezoomd op de vraag of er sprake was van een specifieke (al dan niet dominante) katholieke bouwkunst in die periode.

1.1 Bouwkunst in het algemeen

Het grootste deel van de negentiende eeuw is de Nederlandse architectuur gedomineerd door een waaier van zogeheten 'neo'-stijlen. Gelijk in andere landen is in die eeuw ook hier gebouwd in de trant van het neoclassicisme, de neorenaissance, de neogotiek of een mengeling ervan, aangeduid als het eclecticisme. Rond 1900 zoekt men een uitweg uit deze historische stijlen. De maatschappelijk blik wordt optimistisch en toekomstgericht en in dat besef is er voor dergelijke op het verleden gerichte stijlen geen plaats meer, zo is de algemene opinie.

De architect H. P. (Hendrik) Berlage (1856-1934) vormt het beginpunt van een nieuwe Nederlandse bouwkunst.¹⁷ Hij meent dat de samenleving in een overgangperiode zit, waarin het stijlvragestuk nog in ontwikkeling is en daarom vooralsnog de nadruk zou moeten liggen op een sobere en eenvoudige architectuur met weinig ornamentiek. Deze bouwkunst krijgt de naam 'Rationalisme'. Het staat voor bouwen in schoon metselwerk van baksteen, met de nadruk op het dragende karakter van muren en pijlers, en met een functionele en logische ordening van de ruimtes.¹⁸ Het monumentale voorbeeld van deze bouwkunst is de Koopmansbeurs te Amsterdam van Berlage, gebouwd rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw (afbeelding 1). Berlage wordt daarbij gezien als de vader van de moderne Nederlandse architectuur. Meerdere, zelfs elkaar bestrijdende nieuwe stromingen, beschouwen zich

---

¹⁷ Ibelings, *Nederlandse architectuur van de 20^e eeuw*, 6.

¹⁸ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 114-115.

daarna op enigerlei wijze schatplichtig aan Berlage en zien hem als leermeester of inspiratiebron.¹⁹

Juist als een directe reactie op de soberheid van Berlage en in een poging zich daar tegen af te zetten ontstaat rond 1910 een baksteenarchitectuur, die het rationele element loslaat. De onder de naam 'Amsterdamse School' bekend staande stijl is, mede beïnvloed door soortgelijke buitenlandse tendensen, sterk expressionistisch van aard. De nadruk ligt hierin, anders dan bij het Rationalisme, niet op de zichtbare onderliggende constructie en plattegrond, maar op een plastisch vormgegeven buitenkant.²⁰ Constructie en plattegrond zijn ondergeschikt aan de uiterlijke vorm. Wel blijft de gemetselde baksteen bepalend voor het uiterlijk van de onder deze stroming gebouwde objecten, waarbij getracht wordt met die baksteen fraaie plastische vormen te modelleren. De stijl bloeit vooral in Amsterdam, hoewel deze in de (veelal grotere) andere plaatsen in Nederland ook volop navolging heeft gevonden. De bloeiperiode van deze stijl is relatief kort geweest en duurt zo ongeveer van 1910 tot 1930, met uitlopers tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het tijdschrift *Wendingen*, uitgegeven van 1918 tot 1933, geldt als spreekbuis van deze stroming, met de architect Hendrik Wijdeveld (1885-1987) als hoofdredacteur. De Amsterdamse School kent een tweetal varianten. De ene is het *organisch expressionisme*, waarbij natuurlijke en vloeiende vormen overheersen.²¹ De belangrijkste vertegenwoordigers van de organische variant zijn Michiel de Klerk (1884-1923), Jo van der Meij (1878-1949) en Piet Kramer (1861-1961).²² De bekendste voorbeelden zijn het Scheepvaarthuis, het complex Het Schip en het complex De Dageraad, alle te Amsterdam (afbeeldingen 2, 3 en 4). De andere is het *zakelijk expressionisme*, ook wel *verstrakte* Amsterdamse School genoemd. Deze ontstaat vooral na 1925 en is wat gematigder in plasticiteit en strakker in vormgeving, en vaker voorzien van platte daken. Willem Dudok (1884-1974) wordt als de representant ervan gezien. Zijn bekendste ontwerp is het raadhuis te Hilversum (afbeelding 5). Tot deze variant wordt ook wel de verwante stroming 'Nieuwe Haagse School' gerekend. Deze kenmerkt zich door de wat strakkere, rechthoekiger en wat kubistische variant, met Jan Wils (1891-1972) als een belangrijke vertegenwoordiger (afbeelding 6). De zakelijke en verstrakte variant vormt in feite de overgang naar de hierna te noemen Nieuwe Zakelijkheid, waarna de verschillende stromingen steeds meer parallel gaan lopen.²³ De Amsterdamse School heeft geen uitgesproken alomvattende theoretische opvatting over

---

¹⁹ Fransje Hooimeijer en Annuska Pronkhorst, *Berlage, een bouwmeester in beeld* (Alphen aan de Rijn 2002) 107; Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland*, 81.

²⁰ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 128.

²¹ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 133.

²² Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 68-90.

²³ Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland*, 83.

stedenbouw. Dat laat onverlet dat er op grote schaal woningcomplexen zijn gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School, veelal in gesloten bouwblokken, en vaak als volkswoningbouw voor de arbeidende klasse. Dat geschiedt vooral in opdracht van de dan vele ideologisch georiënteerde woningbouwverenigingen in Amsterdam, in het bijzonder die van socialistische signatuur.

Berlage en de Amsterdamse School 'ontmoeten' elkaar wel in het door Berlage in 1914 ontworpen Plan Zuid, een grootschalig stedenbouwkundig project, dat vervolgens in de loop van de jaren twintig door vele architecten (waaronder Van Hardeveld) is ingevuld en vormgegeven. Het overgrote deel van de in dit plan gebouwde woningcomplexen zijn in de stijl van de Amsterdamse School, eerst organisch van aard, maar, naarmate de tijd voortschrijdt, steeds meer in de verstrakte variant.

Ongeveer gelijktijdig met de Amsterdamse School manifesteert zich in Nederland een stroming, die men aanduidt met de namen Functionalisme, het 'Nieuwe Bouwen' of 'Nieuwe Zakelijkheid' (naar het Duitse: *Neue Sachlichkeit*). Hierna zal die laatste Nederlandstalige benaming worden gebezigd. Ook de Nederlandse specifieke variant van 'De Stijl' en de in Duitsland ontstane variant 'Bauhaus' kunnen in veel opzichten tot het functionalisme worden gerekend. Deze architectuurvorm vindt zijn oorsprong in Berlage's rationalisme en zet zich nadrukkelijk af tegen het expressionisme van de Amsterdamse School. De gebruiksfunctie wordt nu allesbepalend voor het bouwkundig concept. Het adagium 'vorm volgt functie' is hierbij leidend. Daarbij maakt men gebruik van de verworvenheden van de industriële revolutie. Die bestaan uit nieuwe materialen als (gewapend) beton en staal en meer in het algemeen machinaal geproduceerde bouwelementen, *prefab*-onderdelen. Met gebruikmaking van gewapend beton ('het nieuwe marmer') en betonskeletten wordt het mogelijk grote niet-dragende glasoppervlakken toe te passen, en flinke overstekken, waardoor binnen- en buitenruimtes open en transparant in elkaar overlopen.²⁴ Kenmerkend worden dan – naast de materialen glas, ijzer en beton – platte daken, witgepleisterde gevels, rechte hoeken en orthogonale vormen. Spreekbuis van deze stromingen zijn de tijdschriften *De Stijl*, het Rotterdamse *Opbouw* en het Amsterdamse *De 8*. De groepen van beide laatste periodieken besluiten in 1932 te gaan samenwerken en richten het tijdschrift *De 8 en Opbouw* op. De bekendste architecten van deze stroming van zijn: Mart Stam (1899-1986), J.J.P. Oud (1890-1963), Johannes Brinkman (1902-1949), Leendert van der Vlugt (1894-1936) en Cornelis van Eesteren (1897-1988).²⁵ Enige zeer bekende voorbeelden

---

²⁴ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 144-146; Ibelings, *Nederlandse architectuur*, 40-43; Fanelli, *Moderne architectuur*, 131-132; Joseph Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990* (Rotterdam 1993) 215-216.

²⁵ Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland*, 131 e.v.; Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 217 e.v.

van hun werk zijn woningcomplex De Kiefhoek te Rotterdam van Oud (afbeelding 7) en de Van Nelle-fabriek te Rotterdam van Brinkman en Van der Vlugt (afbeelding 8). Deze stroming, met een aanvang omstreeks 1915, blijft belangrijk tot ver na de Tweede Wereldoorlog.

Ook in stedenbouwkundige zin heeft deze stroming een duidelijk kenbare visie. Met name Van Eesteren heeft zich hierbij geprofileerd. Hij staat bekend om zijn functionalistische gedachten en ontwerpen op het gebied van de stedenbouw. In zijn optiek moet de architectuur de ruimte organiseren naar de wetten van bruikbaarheid en functie.²⁶ Hij is in de periode 1929-1959 hoofd van de Afdeling Stadsontwikkeling te Amsterdam en stelt in die hoedanigheid in 1934 het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) op, dat in 1935 door de gemeenteraad wordt aangenomen, maar pas na de Tweede Wereldoorlog tot uitvoering wordt gebracht. Basis van dit plan, ook wel het Plan-Van Eesteren genoemd, is de ruimtelijke scheiding van de vier hoofdfuncties: wonen, werken, recreatie en verkeer. Elke functie staat hierbij op zichzelf en apart van de andere functies. Iedere functie heeft een eigen vorm en iedere functie kent haar eigen herhalingen. Van Eesteren baseert zich op de beginselen van het CIAM, het Congrès Internationaux d'Architecture Moderne, van welke grote internationale organisatie Van Eesteren van 1930-1947 voorzitter is.²⁷ Doelmatigheid is het uitgangspunt hierbij en niet een mogelijke monumentaliteit. Voor wonen wordt vanwege het adagium 'lucht, licht en ruimte' de 'strokenbouw' gepropageerd. Dit dan in tegenstelling tot de gesloten bouwblokken van de eerdere uitbreidingsplannen van Amsterdam, zoals bijvoorbeeld Berlage's Plan-Zuid. Van Eesteren is tevens voorstander van hoogbouw. Teneinde daarbij mogelijke eentonigheid van de nieuwbouwwijken tegen te gaan bepleiten de stedenbouwkundigen van de Nieuwe Zakelijkheid variatie toe te passen door de patronen van de strokenbouw te variëren in plattegronden, woningvolumes en toe te passen architectuur.²⁸

Als reactie op deze architectuur van het functionele met gebruikmaking van 'nieuwe' materialen en strakke vormen, ontstaat omstreeks 1925 een bouwkunst, die teruggrijpt op 'natuurlijke' materialen als baksteen, hout en natuursteen. Ambachtelijkheid staat voorop. Bepalend zijn eenvoudige en traditionele hoofdvormen, met een geslotenheid van gevels, kleine ramen en hoog opgaande pannen zadeldaken.²⁹ Deze stroming staat bekend als het Traditionalisme. Dat wil niet zeggen

---

²⁶ R. Blijstra, *C. van Eesteren* (Amsterdam 1968) 15; C. van Eesteren, 'De functionele stad', *De 8 en Opbouw*, 6 (1935) 105-106

²⁷ Van Eesteren, 'De functionele stad', 106-108.

²⁸ Blijstra, *C. van Eesteren*, 61.

²⁹ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 149-152; Ibelings, *Nederlandse architectuur*, 66-67; Fanelli, *Moderne architectuur*, 172-174; Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 253-257.

dat het gaat om een retro-stijl. Ook deze is 'modern' in die zin, dat die uitdrukkelijk ook afscheid wil nemen van de negentiende-eeuwse neostijlen. Maar wel op een volstrekt andere wijze dan de Nieuwe Zakelijkheid.³⁰ Ook de architecten van deze stijl achten zich schatplichtig aan Berlage, vanwege hun voorkeur voor baksteen en hun streven naar soberheid. Waardigheid, gezag en eerbied zijn sleutelbegrippen. Belangrijke architecten van deze stroming zijn de eerdergenoemde Delftse hoogleraar bouwkunde, Granpré Molière, en Kropholler. Vanwege het grote theoretisch-filosofische stempel dat de eerstgenoemde op deze stroming heeft gedrukt, wordt deze stijl ook wel *Delftse School* genoemd. Deze stroming is vooral van belang tot 1953, in welk jaar Granpré Molière met emeritaat gaat. Het traditionalistisch bouwen wordt vooral gezien als een *katholieke* reactie op de Amsterdamse School én de Nieuwe Zakelijkheid.³¹ Centraal staat daarbij het streven naar *herstel* van katholieke normen en waarden, die in onder andere de bouwkunst zichtbaar moeten worden. Vanwege deze connotaties zal deze stijl verder hierna in hoofdstuk 1.2 nader worden behandeld.

Resumerend: in met name het Interbellum gaat het in de Nederlandse bouwkunst in feite om drie geheel verschillende stromingen, te weten Amsterdamse School, Nieuwe Zakelijkheid en Traditionalisme, die ieder op eigen wijze hun inspiratie vinden in het Rationalisme van Berlage.³²

1.2 De katholieke bouwkunst

Als het gaat om specifieke katholieke gebouwen – kerken e.d. – is er van het midden van de zeventiende tot aan het begin van de negentiende eeuw geen specifieke architectonische stijl. De katholieken in de Noordelijke Nederlanden moeten hun eucharistievieringen voornamelijk in zogeheten schuilkerken houden, omdat hun godsdienst wel gedoogd wordt, maar niet in het openbaar beleden mag worden. Als de katholieken hun godsdienst weer vrij mogen uitoefenen, krijgen zij deels hun middeleeuws-gotische kerken terug en deels zorgt de overheid (middels Rijkswaterstaat) er vanaf 1824 voor dat voor hen nieuwe kerken worden gebouwd in de dan gangbare neoclassicistische stijl (de zogeheten waterstaatstijl). Nadat in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie is hersteld en katholiek Nederland weer een organisatievorm krijgt, worden veel nieuwe kerken door eigen katholieke architecten ontworpen, waarbij men teruggrijpt

---

³⁰ Ibelings, 'Het andere modernisme', 36-51.

³¹ Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 149-152; Fanelli, *Moderne architectuur*, 172-174; Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 253.

³² Blijdenstijn & Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland*, 106 e.v. en 121 e.v. noemt aan het begin van de twintigste eeuw nog een tweetal stromingen, de Jugendstil en de Nieuw Historiserende Stijl, maar vermeldt dat die tegen rond de Eerste Wereldoorlog zo goed als verdwenen waren. Bovendien waren gebouwen in deze stijlen in Nederland beperkt aanwezig.

op de tijd dat het katholicisme nog de enige religie was in de Nederlanden, de tijd van vóór de Reformatie. De neogotiek wordt de bepalende stijl, vooral ontwikkeld en uitgedragen door bouwmeester Pierre Cuypers (1827-1921) en zijn vele volgelingen.³³

Na de eeuwwisseling breekt men evenwel ten aanzien van de religieuze gebouwen met deze neostijl. Men gaat ook in katholiek Nederland op zoek naar vernieuwing van de architectuur. Daarbij valt een onderscheid te maken tussen grofweg twee periodes. De eerste loopt tot aan ongeveer 1930; de tweede tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, na 1945 doorlopend tot in de jaren vijftig. Tussen beide periodes bestaat geen harde cesuur, maar is er sprake van een geleidelijke overgang, die zich vanaf ongeveer 1925 manifesteert en rond 1930 wordt gerealiseerd. Beide tijdvakken worden hierna besproken. De eerste betreft vooral katholiek-religieuze gebouwen, terwijl in de tweede (ook) de 'katholieke' profane bouwkunst een grotere rol gaat spelen.

1.2.1 Katholieke bouwkunst tot 1930

In deze periode krijgt de 'katholieke' identiteit van woonhuizen, raadhuisen en andere niet-religieuze al dan niet openbare gebouwen in katholieke kringen, nauwelijks aandacht. Wel zoekt men naar vernieuwing van de specifiek-religieuze architectuur. De zogeheten Liturgische Beweging is daarvoor mede een katalysator.³⁴ Doel van deze binnenkerkelijke beweging – gesteund door pausen en bisschoppen – is het zoveel mogelijk betrekken van de gelovigen bij de liturgie. Iedereen moet kunnen deelnemen aan de erediensten. Altaar en preekstoel moeten voor iedereen goed zichtbaar zijn. Kerken met brede zijbeuken, waarbij pijlers het zicht belemmeren, zoals in de neogotische kerken vaak aanwezig, stroken niet met deze beweging. Basiliekbouw, met zijbeuken slechts bedoeld als doorgangen, of centraalbouw, allebei altaarcentrisch gericht, worden de dominante types. Een centraalbouw met een koepel geeft ook het idee van het bijna letterlijk 'omspannen' van de hele geloofsgemeenschap, waardoor de eenheid onder de gelovigen wordt bevorderd. De eerste aanzetten voor deze liturgisch georiënteerde kerkgebouwen zijn van de hand van Jos Cuypers (1862-1949), zoon van Pierre, met zijn Sint Bavokerk te Haarlem, en van Jan Stuyt (1868-1934), met de Cenakelkerk in de Heilige Landstichting.

In de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog heerst er een optimistisch klimaat. Er is geloof in voortuitgang, een betere wereld en een daarmee gepaard gaand

---

³³ Marijke van den Esschert, 'Ontwikkelingen van de katholieke kerkenbouw tot 1940', *Ars Domini, een gebed zonder end* (Uden 1995) 28-37, aldaar 29.

³⁴ Ibidem; Jos H. Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 40-41.

geloof in nieuwe ideeën.³⁵ Een generatie jonge en vooruitstrevende architecten zoekt naar nieuwe vormen, met gebruik van nieuwe materialen. Zij worden in dit stadium (nog) niet geremd door een strenge katholieke leer of een al gevormde dominante katholieke identiteit. Met nieuwe materialen als gewapend beton, glas en ook wel staal, komen sommigen tot bijzondere kerkontwerpen.

Daartoe wordt bijvoorbeeld gerekend de Heilig Hartkerk (1922-1923) van Alphons Boosten (1893-1951) en Jos Ritzen (1896-1961) te Maastricht, een '... opmerkelijke koepelkerk van gietbeton, met een centrale plattegrond. Met dit grote goed ontworpen gebouw, opgetrokken in een sobere geometrische art déco-stijl, was de architect zijn tijd ver vooruit.'³⁶ Hoewel niet iedereen even enthousiast over dit ontwerp is en het de nodige weerstand ontmoet, is het wel tot stand gekomen (afbeelding 9).³⁷

Ook Jos Wieters (1883-1949) benut de 'vrije ruimte' van dit tijdsgewricht, ondanks de nodige scepsis in katholieke kringen. In de stijl van de Amsterdamse School bouwt hij onder andere in 1923 de Sint Barbarakerk te Leveroy (afbeelding 10).³⁸

Het eerste ontwerp van de Sacramentskerk te Breda (1925) van Jan van Dongen jr. (1896-1973) is weliswaar niet gebouwd, maar had wel de volledige instemming van de katholieke autoriteiten (afbeelding 11).³⁹ Dit futuristische 'lustpaleis', zoals Van Dongen het eerste ontwerp zelf noemde, was een met een beton overwelfde centraalbouw met veel glas.⁴⁰ Het zou gebouwd zijn als het niet veel te duur was geweest. Ook de wel gebouwde, meer piramide- en kubusvormige centraalbouw, met een dragend plafond van gewapend beton, is opmerkelijk modern (afbeelding 12). Van Dongen zegt in 1925: 'Het uitwendige der kerk behoort op te groeien uit het plan en dus niet omgekeerd een mooi exterieur maken en dan maar eens zien hoe het binnen uitkomt. De hoofdvorm van een kerk is in zijn plan eigenlijk reeds in hoofdzaak bepaald.'⁴¹ Vorm volgt functie, zegt hij eigenlijk, zoals ook de aanhangers van het functionalisme.

Kortom, in deze eerste tamelijk experimentele periode is er nog geen voorgeschreven en dominante 'katholieke' bouwkunst. Architecten – ook anderen dan de hiervoor genoemden – en opdrachtgevende bouwpastoors voelen en nemen de

---

³⁵ N.N., 'Inleiding', in: *Kunst en Identiteit in het Interbellum*, reader Open Universiteit (Heerlen 2016) 33-35.

³⁶ Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 268.

³⁷ Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 135-138.

³⁸ Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 166-167; Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 171; J.M. van Hardeveld, 'De kerk van de H. Barbara te Leveroy (L) door architect Jos. Wieters', *Opgang* 8 (1928) 17-22.

³⁹ Jan van Dongen jr., 'Christocentrische Kirchenkunst', *Het Gildeboek* 7 (1924) 108.

⁴⁰ Jan van Dongen jr. in *Dagblad van Noord-Brabant*, 18 oktober 1924.

⁴¹ Lezing 3 november 1925 'Eenige gedachten over moderne kerkbouwkunst', gehouden op het seminarie te Langeweg, te raadplegen in het archief van Van Dongen jr. bij Het Nieuwe Instituut te Rotterdam, en wel sub DONG 110592463.

vrijheid om met een nieuwe vormtaal en nieuwe materialen hun religieuze bouwkunst gestalte te geven.

1.2.2 Katholieke bouwkunst na 1930

Dat verandert geleidelijk in de tweede helft van de jaren twintig. De traditionalistische stroming gaat gaandeweg de katholieke identiteit van de bouwkunst bepalen. De vrijheid van de individuele architecten wordt, voor zoveel als mogelijk is, aan banden gelegd. Dat geschiedt niet alleen in de specifiek-religieuze bouwkunst, maar evenzeer in de profane. Een combinatie van economische, maatschappelijke, kerk(recht)elijke, politieke en meer theoretisch-filosofische factoren lijkt daaraan ten grondslag te liggen. Wellicht hebben die niet allemaal dezelfde relevantie en lopen die in tijd niet helemaal synchroon, maar zij raken dusdanig met elkaar verknoot dat die uiteindelijk de voedingsbodem vormen voor een katholieke identiteit in de bouwkunst.

De economische crisis, die in die periode steeds meer reliëf krijgt, maakt dat er steeds goedkoper en soberder gebouwd moet gaan worden. De meer expressionistische ontwerpen worden daardoor te kostbaar. Het bouwen in eenvoudige en eerlijke vormen en soberder ornamentiek, zoals de Nieuwe Zakelijkheid praktiseert, zou in theorie wel bij een katholieke bouwkunst kunnen passen. Echter, zoals verderop blijkt, wordt het functionalisme om andere redenen in de katholieke cultuur en ideologie niet passend geacht.

Als gevolg van die crisis wordt het tot dan bestaande geloof in de vooruitgang aangetast en ontstaat er een meer cultuurpessimistisch klimaat, vol met existentiële twijfels en daarmee gepaard gaande spanningen. Daardoor ontwikkelt zich niet alleen een wat conservatievere hang naar het verleden, maar ook een zoeken naar 'eigen identiteit' in de verzuilde Nederlandse maatschappij van het Interbellum. Voor het katholieke volksdeel betekent dit dat het zich moet profileren jegens de 'andersdenkenden', dus jegens de protestantse, socialistische en liberale zuilen.

Op het niveau van de katholieke autoriteiten in Rome is te wijzen op twee elementen. Allereerst wordt in het kerkelijk wetboek, de *Codex Iuris Canonici*, van 1917 in canon 1164 (paragraaf 1) voorgeschreven dat bij het bouwen van kerken de christelijke traditie (*traditio christiana*) in acht moet worden genomen.⁴² In een uitwerking hiervan in een pauselijke richtlijn uit 1925 wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat 'moderne gewijde kunst terugkeert in het spoor van grootsche overlevering, die Kerk en

---

⁴² Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 35.

Godsdienst met zoovele schatten verrijkt heeft.⁴³ Het tweede ligt besloten in een encycliek van Paus Pius XI van 1931, *Quadragesimo Anno*. In dit document tracht de Katholieke Kerk een positie in te nemen tussen de door de paus geconstateerde tegenstellingen van aan de ene kant het socialisme/communisme en aan de andere het kapitalisme/liberalisme. Bepleit wordt een aparte positie, een soort derde weg tussen beide andere bewegingen, van de katholieke gemeenschappen, waarbij tevens uitdrukkelijk wordt gesproken over een *herstel* van de katholiek-christelijke maatschappij. In deze corporatistische gedachte, waarbij de intentie voorzit om de katholieken van alle standen 'verticaal' (dat wil zeggen van de maatschappelijke katholieke bovenlaag, tot aan de katholieke ongeschoolde werknemers) te verenigen, past geen 'moderne' (bouw)kunst. Die architectuur wordt als (te) socialistisch respectievelijk (te) kapitalistisch beschouwd. Het eerste vanwege het feit dat de moderne bouwkunst vooral in die kringen wordt gepropageerd en veel van de moderne architecten de socialistische of zelfs communistische beginselen zijn toegedaan. De tweede, kapitalistisch, vanwege het gebruik van de industriële, niet-ambachtelijke materialen, geproduceerd door de (groot-)industrie. Op basis van de richtlijnen vanuit Rome wordt de invloed van de Nederlandse bisschoppen steeds meer uitgebreid. Diocesane bouwcommissies moeten er namens de Katholieke Kerk op toe gaan zien dat er volgens de katholieke normen wordt gebouwd. Tevens mogen alleen katholieke architecten en aannemers, toeleveranciers van materialen en (andere) kunstenaars kerkelijke opdrachten krijgen.⁴⁴ Op deze wijze schermen de bisschoppen de katholieke (kerk)bouw af van alles wat niet-katholiek is.

Van belang is tevens dat de katholieke architecten in Nederland zich al in december 1920 – op aandrang van het Nederlandse episcopaat – verenigen in de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging (AKKV), binnen welke de afdeling Bouwkunst (aanvankelijk Groep Architectuur genaamd) de belangrijkste groepering wordt. Aanvankelijk is er nog betrekkelijk weinig animo onder de leden om actief te zijn; men wordt vaak enkel lid om in aanmerking te komen voor kerkelijke opdrachten. Maar aan het eind van dat tweede decennium gaat de vereniging floreren.⁴⁵ Drie samenhangende factoren zijn daarbij van belang. Op de eerste plaats het feit dat de AKKV gaat communiceren via eigen periodieken, zoals (aanvankelijk) het blad *Mededeelingen* en daarna *Van Bouwen en Sieren* en *R.K. Bouwblad*. Daarnaast door de aansluiting bij de groep Bouwkunst van de eerder genoemde Granpré Molière, na zijn

---

⁴³ 'Pauselijke bepalingen in zake gewijde kunst', *Het Gildeboek* 1926, 137-143; Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 36.

⁴⁴ Van den Esschert, 'Ontwikkelingen van de katholieke kerkenbouw', 35.

⁴⁵ Marijke van den Esschert, 'Een kunstenaarsvereniging in een veranderende samenleving 1920-1995' in: L. van Liebergen ed., *Ars Domini. Een gebed zonder end* (Uden 1995) 11.

bekering in 1927 tot het katholicisme.⁴⁶ Hij wordt de theoreticus-filosoof van het katholieke bouwkundige gedachtengoed. Tenslotte, en met de rol van Granpré Molière verweven, zijn er de zogeheten 'Huijbergen-dagen', door de AKKV georganiseerd vanaf 1932 (tot 1940).⁴⁷ Deze jaarlijkse studiedagen, onder leiding van die Delftse hoogleraar, hebben tot doel de eenheid in de Nederlandse katholieke kunst te bevorderen. In belangrijke mate wordt dan getracht dé katholieke identiteit te bepalen. Deze wordt vervolgens uitgedragen door het R.K. Bouwblad, waarvan de redacteurs Van Dongen jr., Kees van Moorsel (1892-1962) en Nic Molenaar jr. (1892-1973), samen met de AKKV-voorzitter Alphons Siebers (1893-1978), ook de organisatoren en aanjagers van deze studiedagen vormen.

Granpré Molière heeft zelf niet zo heel veel gebouwd. Hij is vooral de wijsgerig geschoolde theoreticus, die het fundament legt onder de katholieke bouwkunst. Zijn denken verbindt theologie en filosofie en wordt uiteindelijk bepaald door de leer van Thomas van Aquino (1225-1274), die teruggaat op het Aristotelisch gedachtengoed en in de twintigste eeuw vorm krijgt in het neo-thomisme van de Fransman Jacques Maritain.⁴⁸ Kort gezegd houdt dit gedachtengoed een streven in naar een ordening van de samenleving met God als hoogste orde. God is doelloorzaak van alles. Heel het leven – en dus ook de bouwkunst – moet God dienen en aan Hem ondergeschikt zijn. Kunst moet theocentrisch zijn en niet de mens centraal stellen. Daarbij gaat de gemeenschap vóór het individu. Liberalisme leidt volgens hem tot doelloosheid, mateloosheid en hedonisme.⁴⁹ Hij gaat tevens uit van een twee-eenheid tussen het stoffelijke (lichaam) en het geestelijke (ziel). Het eerste is veranderlijk en vergankelijk, terwijl het geestelijke onveranderlijk, eeuwig en algemeen wordt geacht te zijn. De (bouw)kunst behoort tot het geestelijk domein.⁵⁰ Omdat God en de Kerk eeuwig en onveranderlijk zijn, moet de kunst ook eeuwigheidswaarde hebben en uitsluitend God ten dienste staan. In de visie van Granpré Molière moet dat in de bouwkunst gebeuren door hantering van begrippen als waardigheid, nederigheid, eenvoud en proportie. Dit kan volgens hem alleen door uit te gaan van natuurlijke materialen, ambachtelijkheid en eenvoudige hoofdvormen, de kenmerken van het Traditionalisme.⁵¹ Een terugkeer naar de onvergankelijkheid, zonder daarbij gebonden te zijn aan de (neo)gotiek. Hoewel Granpré Molière eerder in zijn leven nog wel enige waardering had voor de architectuur van de Amsterdamse School en ook

---

⁴⁶ Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 173-174.

⁴⁷ Uitgebreid hierover: J. Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 225-243; Van den Esschert, 'Een kunstenaarsvereniging', 15-16.

⁴⁸ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 163-164.

⁴⁹ M. Granpré Molière, 'Voordracht over bouwkunst, gehouden op de K.K.D. 1932 te Huijbergen', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 180-181.

⁵⁰ M. Granpré Molière, 'Rede bij de opening der tentoonstelling van katholieke religieuze kunst te Den Bosch', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1935), 20-24.

⁵¹ Zie hiervoor sub 1.1.

nog lid was van de Opbouw, de Rotterdamse architectenvereniging, die de Nieuwe Zakelijkheid propageert, verwerpt hij na zijn bekering deze stromingen met grote kracht. Die dienen in zijn ogen ten onrechte de mens en de maatschappij en niet God. Bovendien zijn die bewegingen volgens hem juist wel vergankelijk en zonder eeuwigheidswaarde. Die stijlen zijn daarnaast niet alleen a-religieus, maar zelfs uitingen van zowel het socialisme/communisme als het kapitalisme/liberalisme. Het is niet de bouwkunst van 'echte' architecten, maar van 'kooplieden', die met beton, ijzer en glas uit zijn op winstbejag.⁵² Die maatschappelijke ideologieën zijn in strijd met het door de kerkelijke autoriteiten voorgestane corporatistisch model. Daarom zijn die bouwstijlen ketters, en passen die niet bij de katholieke identiteit in de verzuilde Nederlandse maatschappij.⁵³

Kan Granpré Molière gezien worden als de grote theoreticus van de katholieke bouwkunst, Kropholler, eveneens een bekeerling, is meer de pragmaticus. Hij laat zich als autodidact niet zozeer leiden door de gedachten van de Delftse hoogleraar, maar volgt zijn eigen weg bij het ontwerpen van ongeveer 25 religieuze (kerken en kloosters) en vele openbare gebouwen, vooral raadhuizen (afbeelding 13). Geïnspireerd door zowel de Middeleeuwse bouwkunst, de Oudhollandse baksteenromantiek en de soberheid en eenvoud van Berlage, kan zijn stijl als meer conservatief-historiserend dan die van de Delftse school worden beschouwd. Desalniettemin kan hij voor wat betreft de vorming van de katholieke identiteit daarmee op eenzelfde lijn worden gesteld en als traditionalist worden geschetst.⁵⁴ Want het Traditionalisme omvat meer dan uitsluitend de Delftse leer. Ook hij ziet de bouwkunst primair als 'godsggericht'. Vandaar dat hij tegen centraalbouw-koepelkerken is, omdat daarin de het kerkvolk 'overspannende' koepel dominant is, terwijl juist het altaar in het priesterkoor de centrale plaats zou moeten hebben. Hij kiest dan ook nadrukkelijk voor de basiliekvorm.⁵⁵ Ook hij verwerpt de in het Interbellum als progressief bekend staande stromingen. Persoonlijke expressie past niet in zijn vocabulaire. Ook hij kiest uitdrukkelijk voor de ambachtelijkheid van de bouwkunst en het gebruik van natuurlijke materialen.⁵⁶

Op het gebied van de stedenbouw heeft het Traditionalisme, althans heeft de katholieke bouwkunst, uitgesproken opvattingen. Ook hier is de leidraad het streven naar een ordening van de samenleving, als het gaat om de fysieke ruimte, met God als

---

⁵² M. Granpré Molière, 'Buitenlandsche invloeden op de nieuwe bouwkunst', *Algemeen Handelsblad* (bijvoegsel) 19 april 1930.

⁵³ M. Granpré Molière, 'Het aandeel van de Delftse school', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 329.

⁵⁴ Fanelli, *Moderne architectuur*, 174, rekent hem tot de Delftse School, evenals Ibelings, *Nederlandse architectuur*, 43; Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 257, kwalificeert hem bij de 'andere conservatieve stromingen'.

⁵⁵ A.J. Kropholler en C.M. van Moorsel, *Gedachten over kerkbouw* (Den Haag 1925) 5. A.J. Kropholler, *Über den Kirchenbau von Heute, Over hedendaagschen kerkbouw* (Genf 1931) xxix.

⁵⁶ A.J. Kropholler, *Bouwkunst in de 20ste eeuw* (Amsterdam 1953) 85.

hoogste orde en bestemming. Het zogeheten 'parochiemodel' staat daarin centraal.⁵⁷ De basis hiervan is de in die tijd uit Engeland overgewaaide tuinstad-gedachte.⁵⁸ Als remedie tegen de overvolle grote steden wordt hierbij bepleit om zelfstandige dorpen op nabije afstand van die steden te creëren, welke een bepaalde geslotenheid en gemeenschap(pelijkheid) zouden moeten bevorderen. In de katholieke variant staat in zo'n model de parochiekerk centraal als zinnebeeld van de hoogste orde. Onmiddellijk daarbij bevinden zich dan de eveneens katholieke scholen, en andere katholieke voorzieningen als buurt- en bejaardenhuizen, met daaromheen de (traditionalistische) woningen. Want de idee is dat de parochie de eenheid is, binnen welke de (katholieke) maatschappelijke verhoudingen moeten worden gestructureerd en bevestigd.⁵⁹ In feite is dit concept anti-stedelijk, en een poging om de katholieke burgers af te sluiten van de verderfelikheden van de grote stad, waaronder dus socialisme en liberalisme te begrijpen zijn.

Door alle hierboven genoemde factoren wordt vanaf de tweede helft van de jaren twintig en vooral in het daaropvolgende decennium getracht de norm te bepalen, waaraan de bouwkunst zou moeten voldoen, wil er sprake zijn van ware katholieke architectuur. Wat daarbij opvalt is dat die norm nogal defensief is ingekleurd. 'Herstel van de bouwkunst en deze 'redding van de ondergang' zijn daarbij de sleutelbegrippen.⁶⁰

Dat wil niet zeggen dat iedereen zich zonder meer aan die norm conformeert. Met name architecten uit Limburg proberen zoveel mogelijk een eigen koers te blijven varen. Dat zijn naast de al genoemde Boosten en Wielders ook Frits Peutz (1896-1974).⁶¹ Peutz krijgt vooral bekendheid door zijn in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid ontworpen gebouwen. Daarbij zijn vooral te noemen de in zijn woonplaats Heerlen gebouwde panden als het 'Retraitehuis Mgr. Schrijnen', het 'Modehuis Schunck', alsook het raadhuis in deze stad (afbeeldingen 14 en 15).

Welke positie Van Hardeveld in de katholieke bouwkunst in (voornamelijk) het Interbellum inneemt, is verderop in de hoofdstukken 3 en 4 aan de orde. Tevens wordt in hoofdstuk 4.2 nog nader bezien of en in hoeverre het hier beschreven Traditionalisme inderdaad als dominant voor de katholieke bouwkunst mag worden beschouwd.

---

⁵⁷ J. Janssen en Th. Beckers, 'Katholieke planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007) 350-356.

⁵⁸ Kuipers, *Bouwen in beton*, 12-13.

⁵⁹ G.C. Kools. 'De uitbreiding van Eindhoven', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 5 (1925) 129-134.

⁶⁰ Granpré Molière, 'Voordracht over bouwkunst', 183; A.J. Kropholler, 'Over kerkbouwstijl', *Het R.K. Bouwblad* 1 (1929) 85-86.

⁶¹ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 169-172.

Hoofdstuk 2   Leven en werk van Jan van Hardeveld

In dit tweede hoofdstuk zal een overzicht worden gegeven van het leven en werk van Van Hardeveld. Zijn levensloop zal kort worden geschetst in de eerste paragraaf. In de daaropvolgende paragraaf komen diens maatschappelijke activiteiten, al dan niet beroepsgerelateerd, aan de orde, terwijl in de derde kort iets wordt vermeld over zijn publicaties. Tenslotte volgt een globaal overzicht van zijn omvangrijke oeuvre.

2.1   Levensloop

Johannes Martinus (Jan) van Hardeveld wordt geboren op 2 februari 1891 in de Albert Cuypstraat 48 te Amsterdam.⁶² Hij is de vierde van de vijf kinderen (vier zonen en een dochter) uit het huwelijk van (eveneens) Johannes Martinus van Hardeveld (1855-1924) en Jannetje Hossevoort (1855-1893). Na het overlijden van zijn echtgenote en jongste zoon, beiden in 1893, hertrouwt vader Van Hardeveld met Wilhelmina Catharina Evers (1863-1933), met wie hij nog een dochter en twee zonen krijgt. Vader Jan heeft een aannemings- en timmerbedrijf. De familie behoort tot de Gereformeerde Kerk.

Na de lagere school volgt Jan tot de zomer van 1909 de ambachtsschool en de Avondteeken- en Industrieschool. In juli 1909 verhuist hij op 18-jarige leeftijd naar Heemstede om als verpleger te gaan werken in een epilepsiekliniek. In april 1911 keert hij terug naar Amsterdam en werkt dan ongeveer een jaar als opzichter en tekenaar in een timmerfabriek. In april 1912 gaat hij naar Brussel om te studeren aan de Academie des Beaux Arts, maar hij komt na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in december 1914 terug naar Amsterdam. Daar zet hij zijn opleiding voort aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten, afdeling Hoger Bouwkundig Onderwijs. Hij voltooit die opleiding in 1918. Tussentijds, in mei 1916, behaalt hij ook nog de diploma's bouwkundig tekenen (met onderwijsakte) en bouwkundig opzichter, beide bij de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten. Nog tijdens die studie vestigt hij zich in september 1917 als zelfstandig architect te Amsterdam, nadat hij daaraan voorafgaand (tussen maart 1915 en september 1917) meerdere korte periodes werkzaam is geweest op het Groningse architectenbureau van P.J.M. Huurman. In 1918 associeert hij zich met de even oude architect Jan Pauw (1891-1966). Deze maatschap eindigt in 1921. Beiden werken daarna op incidentele basis nog wel samen aan enige projecten. In die associatieperiode is Van Hardeveld overigens van april 1919 tot

---

⁶² Een groot deel van de biografische gegevens is ontleend aan: Yann en Annick Hardeveld, *Annick van Hardeveld 1923-1945, een persoonlijke familiegeschiedenis* (Eindhoven/Wijchen 2013), alsook aan het familiearchief en het Stadsarchief te Amsterdam.

september 1920 woonachtig te Bloemendaal en Zandvoort. Als Van Hardeveld eenmaal naar Amsterdam is teruggekeerd blijft hij, tot aan zijn dood op 11 maart 1953, als zelfstandig architect daar werkzaam. Achtereenvolgens woont en werkt hij op de Herengracht 425 (tot september 1922), de Reguliersgracht 19 (tot mei 1931), de Breestraat 120 (tot oktober 1935) en vanaf oktober 1935 tot aan zijn dood aan de Koninginneweg 11. Hij houdt zijn kantoor aan huis.

Tijdens de zomervakantie van 1920 wordt hij in Saint Malo (Bretagne) verliefd op de te Rennes wonende Française Germaine (Marie Emilie) Bertin, geboren op 2 mei 1896, dochter van een handelaar in granen en bonen. Een huwelijk wordt aanvankelijk belemmerd door het feit dat Jan van Hardeveld gereformeerd is en Germaine Bertin katholiek. Tot teleurstelling van zijn familie, leidend tot een (tijdelijke) verwijdering tussen hem en zijn familie, besluit Van Hardeveld katholiek te worden. Daartoe gaat hij, mede aangespoord door zijn vriend Joan Collette (1889-1958), katholiek kunstschilder en glazenier, in de leer bij de Jezuïeten (pater Schröder s.j.) van de Krijtbergkerk aan de Singel te Amsterdam. In deze kerk wordt hij op 6 december 1921 gedoopt, met Collette als peetvader.⁶³ Vervolgens wordt op 23 december 1922 te Rennes het burgerlijk en op 26 december 1922 het kerkelijk huwelijk tussen beiden voltrokken, waarna het paar zich te Amsterdam vestigt (afbeeldingen 16 en 17).

Ze krijgen twee kinderen: Annick (Germaine Mathilde), geboren op 9 november 1923, en Yann (Emile) op 17 september 1927 (afbeelding 18). De laatste wordt fysiotherapeut en vestigt zich te Wijchen, waar hij op 24 november 2018 overlijdt. Annick komt op dramatische wijze om het leven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkt de verpleegster als koerierster voor een verzetsgroep van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. In de nacht van 4 op 5 mei 1945 wordt zij, in het kader van een verzetsopdracht om 01:21 uur over het Hekelveld te Amsterdam fietsend, door de Grüne Polizei met een kogelregen doorzeefd, hetgeen zij – slechts enkele uren vóór de capitulatie van de bezetter - niet overleeft. Met militaire eer wordt zij begraven. Als de 'laatste koerierster' gaat zij de geschiedenis in, waarbij zij postuum geëerd wordt met het 'Verzetshedenkingskruis' en een op het Hekelveld op 4 mei 1985 onthuld monument (afbeelding 21).⁶⁴ Zij is begraven op de R.K. begraafplaats te Buitenveldert. Hier vindt

---

⁶³ Zie ook: N.F.A. jr. Molenaar, 'Jan van Hardeveld †', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 203. In zijn necrologie over Van Hardeveld noemt Molenaar jr. de rol van Collette bij diens bekering. Hij ziet deze anders. De katholieke Collette zou de opdracht voor de Heerlense schouwburg hebben misgelopen ten faveure van de toen nog protestante Van Hardeveld. Dat zou geleid hebben tot onderliggende diepgaande gedachtenwisselingen over geloofskwesties, als gevolg waarvan Van Hardeveld zich bekeerde. Hooguit heeft dit zijdelings een rol gespeeld, maar Van Hardeveld's bekering als gevolg van het beoogde huwelijk is aanzienlijk waarschijnlijker.

⁶⁴ Over haar leven en dramatisch einde schreven haar broer Yann tezamen met zijn dochter, naar haar tante ook Annick genoemd, een boek: Yann en Annick Hardeveld, *Annick van Hardeveld 1923-1945, een persoonlijke familiegeschiedenis* (Eindhoven/Wijchen 2013),

ook vader Jan van Hardeveld, die op 11 maart 1953 plotseling door een hartaanval op 62-jarige leeftijd overlijdt, zijn laatste rustplaats (afbeelding 22). Ook hun moeder respectievelijk echtgenote Germaine Van Hardeveld-Bertin, gestorven op bijna 100-jarige leeftijd op 4 december 1995, is hier begraven. In het familiearchief zijn enige foto's uit Van Hardeveld's werkzame leven bewaard gebleven (afbeeldingen 19-20 en 23-24).

2.2 Maatschappelijk engagement

De maatschappelijke betrokkenheid van Van Hardeveld is groot te noemen. Niet alleen is hij te traceren in beroepsgerelateerde activiteiten, maar ook anderszins.

Hij wordt in 1916, dus tijdens zijn studietijd te Amsterdam, lid van het sedert 1855 bestaande architectuurgenootschap *Architectura et Amicitia*. Dit genootschap wordt omstreeks dat moment vrijwel vereenzelvigd met de Amsterdamse School met zijn expressionistische architectuur. Het maandblad *Wendingen* (dat bestaat van 1918-1931) is dan de spreekbuis van dit genootschap. Van Hardeveld blijft lid tot en met 1929.

Op 19 oktober 1922 – dus een klein jaar na zijn bekering – wordt Van Hardeveld lid van de in 1920 op instigatie van de Nederlandse bisschoppen opgerichte Algemene R.K. Kunstenaarsvereniging (AKKV), vakgroep Bouwkunst, welke vereniging hij zijn hele leven trouw blijft. Het eerste orgaan van deze vakgroep, onder de naam *Mededeelingen*, ontstaat in 1923. Van Hardeveld wordt een van de redacteurs en is sedert 1 januari 1929 ook kort hoofdredacteur. Het blad wordt met ingang van 1930 voortgezet als een veertiendaags tijdschrift, *Van Bouwen en Sieren*, officieel orgaan van de vakgroepen Bouwkunst en Beeldende Kunst van het AKKV. Van Hardeveld wordt hiervan de eerste hoofdredacteur en blijft dat tot mei 1932. Daarnaast is hij gedurende enige jaren ook secretaris van de vakgroep Bouwkunst van het AKKV.

Redacteur is hij eveneens, van 1933 tot 1937, van het *Bouwkundig Weekblad Architectura*, het orgaan van de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) en in (inmiddels) ook spreekbuis van het genootschap *Architectura et Amicitia*. In december 1932 wordt hij ook (dagelijks) bestuurslid van de BNA, binnen welk bestuur hij gedurende een aantal jaren de functies van secretaris en vice-voorzitter zal bekleden.

Bestuurslid is hij – hoogstwaarschijnlijk vanaf 1933 - tevens van het Sint Bernulphusgilde, een vereniging (daterend van 1870) met veel priesters onder haar leden, dat als doel heeft interesse te wekken voor katholieke kerkelijke kunst en oudheidkunde. Door zijn vriend Joan Collette is hij na zijn bekering bij dit gilde als lid

aangemeld.⁶⁵ Hij is secretaris en laatstelijk (tot in 1948) functioneert daarin als penningmeester. Het orgaan van deze vereniging is *Het Gildeboek*, waarvoor Van Hardeveld regelmatig schrijft.

Van 1926 tot in 1929 is hij redacteur kerkelijke architectuur van het weekblad *Opgang*, een tijdschrift op christelijke grondslag ter bevordering van de Nederlandse letteren en kunst. In de jaren 1930 tot 1932 is hij ook nog eens redacteur van *Roeping*, een katholiek literair 'maandschrift voor verdieping van leven en cultuur'.

Actief lid is hij in het Interbellum ook van de gematigd progressief-katholieke kunstkring De Violier (vanaf 1924), die de verheffing van de (katholieke) kunst en bevordering van de kunstzin tot doel heeft. Dat is hij tevens van de Sint Adelbert-vereniging, opgericht ter bevordering van de emancipatie van het katholieke volksdeel en vooral gericht op het intellectueel-katholieke volksdeel. Begin van de jaren vijftig is hij president van het genootschap 'Amitiés Catholiques Françaises'.

Van Hardeveld maakt verder deel uit van diverse adviescolleges: de schoonheidscommissies van de gemeenten Amsterdam en Heerlen; de Paleis-Raadhuiscommissie, die moest onderzoeken of het paleis op de Dam voor gemeentedoeleinden geschikt gemaakt zou kunnen worden; de Commissie van Advies van de architectenopleiding van de Katholieke Leergangen te Tilburg; adviseur van het paviljoen voor religieuze kunst voor de Wereldtentoonstelling in 1937 te Parijs; en ook nog adviseur van de partijraad van de Rooms Katholieke Staats Partij (RKSP).

Voor deze partij, de RKSP, wordt hij op 21 juli 1937 - tussentijds - geïnstalleerd als lid van de Amsterdamse gemeenteraad, als opvolger van de advocaat Carl Romme (1896-1980), die toen minister van Sociale Zaken werd in het vierde kabinet Colijn. Romme is vooral bekend als voorman van de KVP na de Tweede Wereldoorlog en zal tezamen met Willem Drees van de PvdA de politiek in de eerste periode na die oorlog bepalen. Bij de reguliere gemeenteraadsverkiezingen van 1939 wordt Van Hardeveld in die raad herkozen. In november 1945 – de gemeenteraad functioneert gedurende de Tweede Wereldoorlog niet – vindt zijn herinstallatie plaats, waarna hij op 24 augustus 1946, na de nieuwe raadsverkiezingen, de gemeenteraad verlaat. Als lid van deze raad maakt hij ook deel uit van diverse gemeentelijke (advies)commissies.

Voor zijn verdiensten ter bevordering van de naoorlogse culturele betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk wordt hij in oktober 1951 door de Franse staat benoemd tot 'Chevalier de la légion d'honneur', een van de hoogste Franse onderscheidingen.

---

⁶⁵ Zo blijkt uit een brief van Collette aan Van Hardeveld, die ongedateerd is, maar hoogstwaarschijnlijk van begin 1923 is. Deze brief bevindt zich in het familiearchief. Hij schrijft dat wanneer Van Hardeveld het met de aanmelding niet eens is, hij maar een afmeldingskaartje moet sturen aan het secretariaat.

2.3 Publicaties

Van Hardeveld heeft veel gepubliceerd, niet alleen als de hiervoor sub 2.2 genoemde (hoofd)redacteur van diverse periodieken, maar ook in andere tijdschriften en dag- en weekbladen. In totaal zijn 107 publicaties getraceerd, exclusief (korte) mededelingen van zijn hand van louter informatieve aard. Deze 107 artikelen worden – zoveel mogelijk chronologisch - weergegeven in de bijgaande literatuurlijst sub 1.1. Zoals uit deze overzichtslijst blijkt heeft iets minder dan de helft (circa 46 publicaties) betrekking op kerkbouw of andere religieuze onderwerpen. De resterende ongeveer 61 bijdragen gaan over de profane architectuur of hebben algemenere onderwerpen tot strekking. Het overgrote deel van wat hij schrijft dateert van vóór de Tweede Wereldoorlog. De publicaties van daarna zijn op de vingers van één hand te tellen. Veel van die publicaties zijn louter beschrijvend (al dan niet technisch) van aard en zeggen weinig tot niets over de eigen opvattingen van Van Hardeveld. In toch nog een behoorlijk aantal geschriften geeft hij wel zijn opinie. Voor zover van belang voor de opvattingen van Van Hardeveld zal in hoofdstuk 3 nader worden ingegaan op zijn geschriften.

2.4 Oeuvre

2.4.1 Het onderzoek

Een volledige inventarisatie van het werk van Van Hardeveld heeft nimmer plaatsgevonden. Het NI – en in zijn voetspoor ook Bonas⁶⁶ - vermelden op hun websites verschillende door Van Hardeveld ontworpen gebouwen, gelijk Kuipers er ook een aantal noemt.⁶⁷ Maar deze overzichten zijn niet compleet, komen deels niet overeen, zijn deels onjuist en geven beperkte informatie. Dat neemt niet weg dat genoemde bronnen dezerzijds als een eerste uitgangspunt zijn genomen voor een verdere verificatie en nader onderzoek naar het door Van Hardeveld nagelaten oeuvre.

Belangrijk bij dit verdere onderzoek vormt tevens een primaire bron, aangetroffen in het familiearchief. Van Hardeveld schrijft op 18 augustus 1945 een brief aan de Firma D. Hoekstra & Co te Amsterdam, kennelijk een assuradeur dan wel verzekeringstussenpersoon. Hierbij voegt hij een opgave van (een deel van) zijn projectdossiers, die hij wenst te verzekeren. De onderliggende gedachte hierbij is dat hij

---

⁶⁶ De stichting Bonas doet onderzoek naar Nederlandse architectuur en stedenbouw en bezigt in dat kader ook een virtuele zoekmachine, genaamd Archiwijzer.

⁶⁷ <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/projecten/?q=hardeveld>;
<https://www.bonas.nl/archiwijzer/architecten.php>; Kuipers, *Bouwen in beton*, 174-175.

meent dat in die dossiers een belangrijke goodwill verdisconteerd is: 'het bezit van deze dossiers maakt de opdrachtgevers nl. min of meer afhankelijk van mij, omdat het voor hen over het algemeen raadzaam is bij den architect terug te komen, die het oorspronkelijk bouwwerk maakte en daarvan alle teekeningen bezit.'⁶⁸

Uit het overzicht van die bij de brief horende lijst van 'uitgevoerde bouwwerken' blijkt dat Van Hardeveld zijn dossiers van een nummer voorziet. Vanwege het feit dat het om een primaire bron gaat mag van de juistheid van die opgave worden uitgegaan. De lijst kent echter ook wel de nodige beperkingen. Immers, beginnend bij nummer 5 en eindigend met 433 noemt hij in totaal slechts 112 projecten, dus minder dan 25% van zijn dossiers. Er van uitgaande dat hij zorgvuldig en consequent is geweest, kan dit twee dingen betekenen. Óf de niet vermelde projectnummers zijn nooit uitgevoerd óf de niet vermelde dossiers vindt hij niet van belang om te verzekeren en daarvoor een premie te voldoen. Daarnaast vermeldt hij, vooral bij zijn woningbouwprojecten, meestal alleen zijn opdrachtgever en niet de adressen van de gebouwde ontwerpen, zodat onmiddellijke tracerings ernstig wordt bemoeilijkt. Tot slot is bovendien gebleken dat hij tot kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn bouwtekeningen zelf niet voorziet van zijn dossiernummers. Doch al deze restricties nemen niet weg dat deze brief van 1945, in combinatie met andere documenten, een belangrijke bron voor het onderzoek is geweest. Soms zijn bij de reconstructie van zijn oeuvre, als primaire bron, ook de publicaties van Van Hardeveld over eigen ontwerpen, soms ook de berichten en recensies van derden daarover, als secundaire bron, van nut geweest. Omdat meer dan de helft van zijn werk in Amsterdam, waar hij het grootste deel van zijn leven woont, is gebouwd, zijn ook het Stadsarchief Amsterdam (bouwarchieven) een relevante onderzoekbron gebleken.

Het resultaat van de nadere inventarisatie van het werk van Van Hardeveld in het kader van dit onderzoek is neergelegd in een aparte oevrebijlage bij deze scriptie, waarin ook een uitgebreidere toelichting en verantwoording is te lezen. Naar die oevrebijlage zal hierna zo veel als nodig en relevant worden verwezen.

In dit subhoofdstuk zal met name aandacht worden besteed aan de omvang van zijn oeuvre en de aard en periodisering ervan, terwijl tevens aan enige andere aspecten aan de orde komen. De (stijl)kwalificering van zijn oeuvre wordt in hoofdstuk 3 behandeld.

---

⁶⁸ Brief van 18 augustus 1945 aan Firma D. Hoekstra & Co, *familie-archief*. Naast zijn eigen te verzekeren dossiers noemt hij ook door hem uit de nalatenschap van de architect Jan Kuijt overgenomen dossiers. Wellicht is het feit dat hij deze voor een behoorlijk bedrag kocht, de directe aanleiding om ook aan zijn eigen dossiers waarde toe te kennen.

2.4.2 Omvang en aard

Op basis van Van Hardeveld's eigen lijst, zoals voorkomend in zijn brief van augustus 1945, komt hij tot aan dat moment aan 433 door hem genummerde projecten. Het lijkt dan te gaan om de projecten tot aan de Tweede Wereldoorlog, want in de periode 1940-1945 heeft hij vrijwel niets ontworpen. Ook na 1945 tot aan zijn overlijden in maart 1953 is hij actief. Tussen zijn erven en het architectenbureau Evers & Sarlemijn zijn na zijn dood afspraken gemaakt over door deze laatste overgenomen onderhanden werken en relaties.⁶⁹ Uit het archief van de overnemers blijkt dat zij nog een aantal door Van Hardeveld gemaakte ontwerpen daadwerkelijk geheel of met enige aanpassing hebben uitgevoerd.⁷⁰ Het laatst getraceerde ontwerp van de hand Van Hardeveld, gedateerd februari 1953, draagt zijn dossiernummer 503. Het betreft 19 winkels met 12 bovenwoningen aan de Burgemeester de Vlugtlaan respectievelijk de Theodoor Dobbestraat te Amsterdam. Hij werkt aan die opdracht samen met (prof.) Gerard Holt (1904-1988). De uitvoering geschiedt conform hun gezamenlijk ontwerp, maar wel onder begeleiding van Evers & Sarlemijn, na maart 1953.

Aldus kan geconstateerd worden dat hij in de periode 1917 tot begin 1953 in totaal vermoedelijk meer dan 500 dossiers onder handen heeft gehad. Niet duidelijk is daarbij hoeveel van die dossiers tot daadwerkelijk uitgevoerde bouwwerken hebben geleid. De vijf oorlogsjaren niet meegerekend gaat het om een arbeidzaam leven van iets meer dan 30 jaar, dus om bijna 17 projectendossiers per jaar. Bepaald niet gering voor een, met uitzondering van de beginjaren, alleen- en thuiswerkend architect, met weinig ondersteuning.

Daarbij dient, wat de omvang betreft, tevens bedacht te worden dat veel van zijn ontwerpen uit omvangrijke wooncomplexen bestaan. Zo beslaan de door hem ontworpen betonwijken soms wel een kleine 400 wooneenheden, terwijl het dan telkens gaat om slechts één dossiernummer. Als een optelling wordt gemaakt van hetgeen hij nieuw heeft 'gebouwd' dan komt men ten aanzien van de volkshuisvesting alleen al uit op meer dan 3000 wooneenheden.

Het oeuvre van Van Hardeveld laat zich splitsen in uitgevoerde ontwerpen voor nieuwe gebouwen(complexen), niet-uitgevoerde ontwerpen (al dan niet in het kader van een prijsvraag) en verbouwingen van bestaand onroerend goed. Dit onderscheid is ook aangehouden in de oeuvrebijlage.⁷¹ Onderscheid kan tevens gemaakt worden

---

⁶⁹ *Familie-archief*, Contract tussen de weduwe Van Hardeveld en haar zoon Yann met Evers & Sarlemijn, van 15 februari 1954.

⁷⁰ Nieuwe Instituut, EVER 110565588-110565638-110565639-110565648 en t128-t133-t322

⁷¹ De verbouwingen zullen verder in ieder geval buiten beschouwing blijven.

tussen zijn profane werk en het religieuze. Het profane omvat het leeuwendeel van zijn oeuvre en bestaat voornamelijk uit woningen en woningbouwcomplexen, met daarnaast de (meestal verbouwing van) nodige winkels en warenhuizen, maar ook uit ontwerpen van (andere) utiliteitsbouw. Het religieuze werk bestaat uit zes nieuwe daadwerkelijk gebouwde kerken en één voor een belangrijk deel gewijzigde kerk (te Dronrijp). Daarnaast schetst hij een drietal (proef)ontwerpen van verschillende kerken. Het overige religieuze oeuvre wordt gevormd door zijn omvangrijkste project, het Klein Seminarie te Apeldoorn, alsmede door zusterhuizen, enige scholen, een parochiehuis en een wees- en bejaardenhuis. Voor zover ten deze relevant wordt op de diverse projecten later verder ingegaan.

2.4.3 Periodisering

Het werk van Van Hardeveld laat zich in een viertal periodes onderscheiden, hoewel de overgangen hiertussen niet strikt zijn te begrenzen. Dat zijn achtereenvolgens de tijdvakken van 1917 tot 1922, van 1922 tot 1934, van 1934 tot aan de Tweede Wereldoorlog, en tenslotte de naoorlogse periode tot aan zijn overlijden in 1953.

Zijn eerste uitgevoerde ontwerpen maakt hij voor het overgrote deel samen met zijn associé Jan Pauw in de periode 1917-1922, de periode van vóór Van Hardeveld's bekering tot het katholicisme. Het is te danken aan een door Pauw gewonnen prijsvraag dat in die eerste periode vooral in het Limburgse Heerlen wordt gebouwd. Naast de prijswinnende volksbibliotheek worden daar door beiden ook een schouwburg, een hotel en een woningcomplex neergezet (oeuvrebijlage 1, 4, 5 en 6). De schouwburg is later gesloopt, maar de drie andere gebouwen kwalificeren als rijksmonument. In die periode worden ook de nodige villa's of grotere huizen ontworpen en uitgevoerd (oeuvrebijlage 2-3, 7-12 en 20-21). Van Hardeveld zelf heeft intussen in 1918 ook meegedongen naar de Prix de Rome, waarbij hij de tweede prijs behaalt (oeuvrebijlage 113). Met Pauw dingt hij – zonder resultaat – mee in een prijsvraag te Rotterdam (oeuvrebijlage 114).

Van belang zijn in die jaren vooral ook de projecten van betonwoningen. Van Hardeveld's ontwerp voor het betondorp in de Amsterdamse Watergraafsmeer is om niet bekende redenen niet uitgevoerd.⁷² Wel bouwt hij, samen met de Bredase I.G.B. (N.V. Internationale Gewapendbeton Bouw) volgens het zogeheten Isola-systeem meer dan 850 betonwoningen in Rotterdam, Den Bosch en Breda, terwijl een aantal proefwoningen te Brussel wordt weggezet (oeuvrebijlage 14-18).⁷³ Het Isola-systeem houdt in dat op

---

⁷² Kuipers, *Bouwen in beton*, 35.

⁷³ Kuipers, *Bouwen in beton*, 88, 98, 106-115 en 134-141..

een fundering van gewapend betonplaten betonblokken van 50 x 25 x 10 cm worden gestapeld. Dit kunnen ongeschoolde arbeiders in hoog tempo. Vergeleken bij hoogwaardig metselwerk door geschoolden levert deze bouwwijze een grote kostenbesparing op. De betonwoningen in Rotterdam zijn enige tijd terug gerenoveerd en zijn gemeentelijke monumenten, die in Breda bestaan nog, maar in Den Bosch is er nog maar een beperkt aantal aanwezig.

De periode 1922-1934 staat vooral in het teken van woningbouwcomplexen (soms inclusief bijbehorende winkels), die door Van Hardeveld voor de toenmalige nieuwbouwwijken in Amsterdam worden ontworpen (oeuvrebijlage 22-67 en 74-76). Veelal gaat het daarbij om etagewoningen, bestaande uit maximaal vier verdiepingen. Meer dan 300 wooneenheden worden er gebouwd in de nieuwe wijk de Baarsjes in Amsterdam-West (oeuvrebijlage 22). In de Indische buurt in Amsterdam-Oost gaat het ook om enige honderden woningen (oeuvrebijlage 23-30). Daarvan is een groot deel inmiddels gesloopt. De Transvaalbuurt is door hem verrijkt met ongeveer 100 woningen (oeuvrebijlage 32-34). In de Watergraafsmeer betreft het meer dan 150 wooneenheden. Zeer groot is ook zijn bijdrage geweest in het door Berlage in 1917 ontworpen en veel geroemde Plan-Zuid. Voor bijna 400 wooneenheden in deze karakteristieke Amsterdamse wijk heeft Van Hardeveld getekend (oeuvrebijlage 54-67). Wat bij deze Amsterdamse woningbouwprojecten opvalt is dat deze allemaal, op één uitzondering na, niet ontworpen zijn ten behoeve van woningbouwverenigingen of -corporaties (op godsdienstige of socialistische grondslag opgericht), maar in opdracht van commerciële particuliere naamloze vennootschappen. Het lijkt erop dat er dus niet primair is ontworpen ten behoeve van de sociale woningbouw, dus voor de arbeidende klassen, maar meer voor middenstandsgroeperingen.

De derde periode loopt van ongeveer 1933-1940. Ook in deze periode worden de nodige woningontwerpen van Van Hardeveld in Amsterdam en (het huidige) Ouder-Amstel uitgevoerd (oeuvrebijlage 84-85 en 87-92). Daarnaast ook nog enige scholen in Edam en Volendam en een verpleeghuis in Oostzaan (oeuvrebijlage 68, 70 en 73). Maar zijn belangrijkste werken in deze periode zijn religieus van aard. Zijn kerkelijke opdrachten ontvangt hij pas vanaf de jaren dertig. Zulks ondanks het feit dat hij al katholiek is sinds 1921, hij al vanaf 1926 over katholieke kerkbouwkunst publiceert en ondanks het gegeven dat hij al in 1927-1928, bij wijze van 'proeve van bekwaamheid', verschillende soorten kerken 'op papier' het licht heeft doen zien (oeuvrebijlage 121-123).⁷⁴ In deze periode ontwerpt hij eerst de Sint Augustinuskerk met zusterhuis en

---

⁷⁴ De ontwerpen van een dorpskerk, een kerk voor een provinciestad en die voor een grotere stad publiceerde hij al in 1929 in zijn groot Ars Sacra artikel: J.M. van Hardeveld 'Kerkelijke bouwkunst', in: *Het*

wees- en bejaardenhuis aan de Kalfjesweg te Amsterdam-Buitenveldert (oeuvrebijlage 71 en 79-80). Hij bouwt in de gemeente Badhoevedorp de kerk van de HH Engelbewaarders (oeuvrebijlage 78). Daarnaast het zusterklooster Valentinum te Groesbeek, Heilige Landstichting (oeuvrebijlage 77). Hij voorziet bovendien een bestaande katholieke kerk te Dronrijp van een nieuw front, een toren en een pastorie, thans een rijksmonument (oeuvrebijlage 86). Maar hij ontwerpt dit decennium ook zijn magnum opus, in opdracht van de Utrechtse aartsbisschop. Dat is het Aartsbisschoppelijk Klein Seminarie te Apeldoorn, dat evenzeer als rijksmonument kwalificeert (oeuvrebijlage 72). Dit complex bestaat uit een hoofdgebouw met een voorbouw en een achterliggend H-vormig gebouw, waar circa 350 priesterstudenten en 40 leerkrachten in internaatverband wonen en opgeleid worden c.q. opleiden. Uiteraard is er een bijpassende grote aula (voor 600 personen) en een aparte kapel (voor 400 personen), terwijl aangebouwd een apart zusterhuis is verbonden met het hoofdgebouw.

Als laatste oeuvreperiode geldt die van 1945-1953, dus tot aan Van Hardeveld's overlijden. Ook in dit tijdvak van naoorlogse wederopbouw worden veel door hem getekende woningen, circa 600 wooneenheden, uitgevoerd. Deels in Bos en Lommer te Amsterdam, deels in Ouderkerk, thans Ouder-Amstel (oeuvrebijlage 98-101). Maar vooral participeert hij in het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP), ook wel het Plan van Eesteren genoemd, dat in 1935 door de gemeenteraad van Amsterdam is vastgesteld, maar pas na 1945 is uitgevoerd. Dat doet hij in de nieuwe wijk Sloterveer te Amsterdam, deels samen met de eerdergenoemde Holt (oeuvrebijlage 108-111). Wat hierbij opvalt is dat Van Hardeveld in deze periode wel uitsluitend ontwerpt voor (katholieke) woningbouwverenigingen, zoals de verenigingen Dr. Schaepman en Het Oosten, alsook in opdracht van de gemeente Ouderkerk. Het gaat daarbij telkens om sociale woningbouw (arbeiderswoningen).

Ook religieuze opdrachten worden in dit laatste tijdvak aanvaard en gebouwd. Behalve een katholieke jongensschool bij 'zijn' Augustinuskerk aan de Kalfjeslaan, een parochiehuis bij een bestaande kerk (oeuvrebijlage 103) en een bejaardenhuis te Volendam (oeuvrebijlage 107), ontwerpt hij ook een viertal kerken.⁷⁵ Het gaat dan om twee kerken met de naam Johannes de Doper te Amsterdam aan de Warmondstraat en in Jutphaas/Utrecht (oeuvrebijlage 104-105), die van Antonius van Padua te Ede (oeuvrebijlage 106), alsmede de Catharinakerk te Sloterveer (oeuvrebijlage 112). Deze laatste is uiteindelijk op enigszins aangepaste wijze, na zijn overlijden, door Evers & Sarlemijn gerealiseerd.

Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929, feestuitgave bij het zestig jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde, ook separaat uitgegeven als *Ars Sacra* (Leiden 1929), onder redactie van J.M. Van Hardeveld, 23-25..

⁷⁵ Oeuverbijlage 102 (jongensschool), 103 (parochiehuis), 107 (bejaardentehuis), 104-106 en 112 (kerken).

2.4.4 Overig

In de oorlogsjaren 1940-1945 is het voor Van Hardeveld, gelijk ook voor andere architecten, moeilijk om ontwerp opdrachten te krijgen. Er wordt nagenoeg niet gebouwd of verbouwd. In deze jaren is hij evenwel werkzaam voor de dienst Monumentenzorg. Zijn taak bestaat eruit dat hij historische bouwwerken moet documenteren en vastleggen, zodat die na eventuele oorlogsvernielingen op enig moment weer kunnen worden hersteld of herbouwd. Dat doet hij voornamelijk in de plaatsen ten noorden van Amsterdam, zoals Edam, Monnikendam, Volendam, Hoorn en Alkmaar.⁷⁶ De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft 173 fraaie tekeningen van deze opmetingen, met enige kunstzinnige waarde, op zijn website staan.⁷⁷

Zoals Thunnissen in Van Hardeveld's necrologie vermeldt was deze: '... er de man niet naar om met meerderen aan dezelfde architectonische problemen te werken. Want hij had zeer uitgesproken meningen en hij liet niet gaarne werk door medewerkers verrichten, als het uitdrukking moest geven aan zijn eigen visie.'⁷⁸ Behalve zijn eerste periode met Pauw, is hij dan ook de rest van zijn loopbaan een alleen werkende architect geweest. Maar wel met enige uitzonderingen. Herman van der Bijl (1900-1985) werkte mee aan de Augustinuskerk, terwijl hij met de eerdergenoemde Holt begin jaren vijftig samenwerkte aan enige opdrachten voor woningbouwvereniging Het Oosten. Er zijn (voldoende) indicaties dat Van Hardeveld ook samenwerkte met de architectenmaatschap Göbel & Den Hertog bij een groot woningenproject (meer dan 300 wooneenheden) in 1939/1940 op en rond de Orteliuskade te Amsterdam (oeuvrebijlage 85). Uit onderzoek in de bouwarchieven van de diverse objecten is weliswaar niet gebleken dat Van Hardeveld daarin als (mede)architect wordt genoemd, maar er zijn andere indicaties. Zowel het Nieuwe Instituut als Bonas noemen Van Hardeveld in combinatie met Göbel & Den Hertog als mede-ontwerper, zoals ook de beeldbank van het Stadsarchief bij een foto van een van de gebouwen aan de Orteliuskade de naam van Van Hardeveld uitdrukkelijk noemt.⁷⁹ En last but not least geldt dat Van Hardeveld zelf de Orteliuskade in zijn brief van augustus 1945 noemt (dossiernummer 367).

Eind 1939 neemt Van Hardeveld van genoemde Herman van der Bijl, mede-ontwerper van de Augustinuskerk, enige bij deze onderhanden werken over.⁸⁰ Naast de

---

⁷⁶ Yann en Annick Hardeveld, *Annick van Hardeveld*, 39-41; diverse foto's van dergelijke gebouwen zijn ook te vinden in NI-archief: HARD.

⁷⁷ https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/?fq%5B%5D=search_s_entity_name:%22Bouwkundige%20Tekeningen%22&q=hardeveld&mode=gallery&view=horizontal&sort=order_s_objec tnummer%20asc

⁷⁸ H. Thunnissen, 'J. M. van Hardeveld † 11 maart 1953', *Het Gildeboek* 35 (1953) 22.

⁷⁹ Websites NI en Archiwijzer, en beeldbank Stadsarchief Amsterdam 5293FO002861.

⁸⁰ Contract van der Bijl met Van Hardeveld van december 1939, familie-archief.

overname van verbouwingen gaat het om de realisatie van vier arbeiderswoningen voor de bouwverenigingen Aemstelstede en Ouder-Amstel te Ouderkerk, het bouwen van een verenigingshuis voor de parochie Bovenkerk en de bouw van een dubbele woning aan de Keizer Karelweg te Amstelveen. Behalve de arbeiderswoningen zijn de andere objecten dezerzijds niet getraceerd.

Na het overlijden van architect Jan Kuijt (1884-1944) neemt hij ook diens praktijk over.⁸¹ Anders dan bij de praktijkovername van Van der Bijl worden geen concrete onderhanden opdrachten overgedragen (waarschijnlijk omdat die er niet zijn aan het eind van de oorlogsperiode), maar wel zijn gehele relatie- en dossier- en tekeningenbestand. Tot die relaties behoort ook het warenhuis Vroom en Dreesmaan, voor wie Van Hardeveld na de oorlog veel (verbouwings)werkzaamheden heeft verricht.

Als eerder vermeld is de praktijk van Van Hardeveld zelf na zijn overlijden overgedragen aan het bureau Evers & Sarlemijn.⁸² Naast de overdracht van relaties betreft het de overname van veertien onderhanden werken.

---

⁸¹ Contract erven Kuijt met Van Hardeveld van oktober 1944, familie-archief.

⁸² Contract erven Van Hardeveld met Evers & Sarlemijn van 15 februari 1954, familie-archief.

Hoofdstuk 3 De opvattingen van Jan van Hardeveld

Dit en het volgende hoofdstuk 4 zijn de kernhoofdstukken van deze scriptie. De positie, die Van Hardeveld in zijn actieve periode in de wereld van de bouwkunst inneemt, is op verschillende manieren te benaderen. Een eerste insteek zou kunnen zijn om de door hem verwoorde gedachten daarover in zijn vele publicaties chronologisch op een rijtje te zetten, in de hoop dat daaruit een bepaalde lineaire denkontwikkeling te destilleren valt. Echter, bestudering van zijn geschriften blijkt niet zo'n chronologische ontwikkeling in gedachtenvorming op te leveren. Een tweede beschouwingswijze zou een vergelijking kunnen zijn tussen zijn geschriften aan de ene kant en hetgeen hij daadwerkelijk heeft ontworpen aan de andere. Aldus zou duidelijk gemaakt kunnen worden of er overeenstemming bestaat tussen zijn theorieën over bouwkunst en de verwerkelijking ervan in de praktijk, dan wel dat beide divergeren. Ook hiervoor is - als primaire gezichtshoek - niet gekozen. Met name omdat, zoals hierna duidelijk wordt, Van Hardeveld's steeds wisselende standpunten een dergelijke vergelijking niet makkelijk maken. Dat laat natuurlijk onverlet dat zowel zijn gedachtenvorming als zijn architecturale praktijk wel in de beschouwingen betrokken worden. Maar dat gebeurt vanuit een ander perspectief. Een derde insteek zou een vergelijking tussen zijn religieuze en profane werk kunnen zijn, maar ook hiervan is, als uitgangspunt tenminste, afgezien, mede omdat zijn religieus oeuvre verhoudingsgewijs beperkt is. Er is uiteindelijk voor gekozen om zowel zijn gedachtenvorming als zijn ontwerpen beide te toetsen aan de drie voornaamste stromingen in de bouwkunst in de periode dat Van Hardeveld actief was. Dat zijn de hiervoor al genoemde Amsterdamse School, de Nieuwe Zakelijkheid en het Traditionalisme. Op deze wijze lijkt het best zijn positie in de (katholieke) bouwkunst in zijn werkzame periode getoetst te kunnen worden.

Er is gedurende een bepaalde periode in zijn werkzaam leven, de jaren dertig, wel een constante factor, een rode draad, die kenmerkend voor Van Hardeveld is. Dat is zijn strijd, in dat decennium althans, tegen (de redactie van) het *R.K. Bouwblad*. Deze door hem gevoerde discussies worden eerst in kaart gebracht omdat die wellicht de horizon schetsen waartegen hij (ook) verder acteert.

3.1 Van Hardeveld en het R.K. Bouwblad: rumor in casa catholica?

De discussies tussen Van Hardeveld en het *R.K. Bouwblad* spelen zich af op twee niveaus. Die voltrekken zich zowel in de vakbladen, als daarnaast ook in de vergaderingen van zowel de Groep Bouwkunst en Beeldende Kunsten (verder: GBBK) van de AKKV en in de algemene ledenvergaderingen van de AKKV.

Van Hardeveld is (hoofd)redacteur van *Mededeelingen*, vanaf 1923 het orgaan van de GBBK van de AKKV. Sedert medio augustus 1929 bestaat daarnaast het R.K. Bouwblad. Oprichter is Kropholler, tezamen met de Limburgse drukker-uitgever A. Hoefsmit.⁸³ De eerste redactie bestaat uit de katholieke architecten Kees Van Moorsel, L.H. Huydts en Alphons Siebers, die ook lid zijn van de GBBK. Kennelijk valt de oprichting van het R.K. Bouwblad niet goed bij een aantal leden van de GBBK. Zo schrijft Van Dongen al op 26 augustus 1929 aan Van Hardeveld: 'Wat zegt u wel van de verschijning van het nieuwe kerkbouwblad van van Moorsel c.s.? Ik heb me woest gemaakt en vind het een daad van verraad t.o. van het eigen vereenigingsorgaan. Het wordt hoog tijd dat door een hoogstaand onpartijdig iemand deze knappe maar onedele reclamekliek aan de kaak gesteld wordt.'⁸⁴ Waarschijnlijk treedt vervolgens Van Hardeveld als hoofdredacteur van het verenigingsorgaan in overleg met de redactie van het nieuwe blad, want in een vergadering van 6 oktober 1929 van de GBBK wordt melding gemaakt van gesprekken tussen Van Hardeveld en Van Moorsel over het integreren van beide bladen. Een fusie mislukt, omdat men het niet eens kan worden over wie, kort gezegd, 'de baas' van de samenvoeging zou worden.⁸⁵ Niet aanstonds wordt daarbij duidelijk of het primair gaat om 'de personen' dan wel 'het beleid'. Wel leidt het niet doorgaan van die fusie al met ingang van 1930 tot de oprichting van een nieuw blad: *Van Bouwen en Sieren*. Van Hardeveld wordt de eerste hoofdredacteur van dit nieuwe tijdschrift, dat als voorzetting van *Mededeelingen* gaat functioneren als het officiële orgaan van de GBBK.

In de 'Verantwoording' van het eerste nummer, medio 1929, stelt de redactie van het R.K. Bouwblad zich ten doel de eenheid van de katholieke bouwkunst te bevorderen en daarbij 'den maatstaf van een strenge kritiek' aan te leggen.⁸⁶ Bovendien geldt de *traditie* daarbij als maatstaf: 'Is het openbare leven van de wereld stijlloos, niet dat van de moederkerk als zij haar liturgie ontplooit. En dan snijdt het door de ziel te zien, hoe weinig de traditie, buiten de liturgie zelve, tot haar recht komt.[...] Voor den opbouw van een zuivere kerkelijke stijl moet men terugkeeren tot de elementaire grondslagen van het bouwen.'⁸⁷ De redactie stelt tevens dat men de Kerk de nieuwe verschijnselen in de bouwkunst door de veranderde techniek en de nieuwe wijze van constructie en

---

⁸³ A. Hoefsmit is verbonden aan (waarschijnlijk bestuurder van) de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van het Limburgsch Dagblad. Het R.K. Bouwblad is (waarschijnlijk) een uitgave van deze vennootschap.

⁸⁴ Jan van Dongen in de PS van zijn brief aan Jan van Hardeveld van 26 augustus 1929, *NI-archief* DONG 110592448 nr 632.

⁸⁵ Notulen ledenvergadering GBBK, 6 oktober 1919, *Archief AKKV*, inv. nr. 116. 23 leden waren aanwezig, onder wie Van Hardeveld en Van Moorsel, die beiden het woord voeren.

⁸⁶ Redactie, 'Verantwoording', *Het R.K. Bouwblad* 1 (1929) 2.

⁸⁷ *Ibidem*.

materiaalverwerking wel wil besparen. De behoudende koers van het nieuwe blad is hiermee wel gegeven.

De redactie (met Van Hardeveld als hoofdredacteur) van Van Bouwen en Sieren kiest al in het eerste nummer van dat blad positie ten opzichte van de het R.K. Bouwblad: 'Maar het blad zal geen strijdorgaan zijn voor bepaalde ideeën of een afgebakende richting. Evenmin vormt de Redactie een critische coterie.'⁸⁸ De toon wordt gezet als vervolgens Van Moorsel c.s. over de 'concurrent' schrijven: 'Men doet geen nieuwe wijn in oude zakken' en de daaropvolgende dupliek van Van Hardeveld c.s. luidt: 'Te meer, omdat door het hyper-aesthetisch drijven der heeren van het Bouwgebladerte andere belangen worden voorbijgezien.'⁸⁹ De eerste kiemen van de strijd tussen Van Hardeveld (en – aanvankelijk althans – zijn blad) en Van Moorsel c.s. ontwaren zich. Het R.K. Bouwblad wil de spreekbuis zijn van een bouwkunst, gericht op *herstel* van traditie. Het wil zich uitdrukkelijk afzetten tegen allerlei moderniteiten in de bouwkunst en slechts één ware (katholieke) architectuur propageren en aanvaarden. Van Hardeveld ageert tegen deze monocultuur als enige waarheid. De geest is uit de fles en zal daar in het nieuw aangebroken decennium niet in terugkeren.

In een tweetal redactionele commentaren in Van Bouwen en Sieren van begin 1932 wordt het standpunt ingenomen dat een 'particulier-commercieel' blad als het R.K. Bouwblad geen bestaansrecht zou mogen hebben en onnodig verdeeldheid zaait. Tevens benadrukken Van Hardeveld c.s. dat men geen personen bestrijdt, maar ideeën. Dat zou dan moeten blijken uit het feit dat Siebers, mederedacteur van het R.K. Bouwblad, kort daarvoor is gekozen tot voorzitter der vereniging.⁹⁰ Een kennelijke poging in datzelfde jaar alsnog een fusie tussen de rivaliserende bladen tot stand te brengen mislukt.

Dat wordt anders als Van Hardeveld met ingang van 1933 terugtreedt als (hoofd)redacteur van het orgaan van de GBBK en zijn positie wordt overgenomen door Van Dongen jr. Die schrijft op 8 november 1933 namens zijn redactie een brief aan het hoofdbestuur van de AKKV dat het naast elkaar bestaan van drie katholieke bouwbladen (ook *Het Gildeboek* verschijnt nog) niet gewenst is.⁹¹ Van Dongen jr. bepleit – hoewel hij blijkens het hiervoor weergegeven citaat in 1929 nog erg negatief was ten aanzien van het R.K. Bouwblad - een fusie met het R.K. Bouwblad en zendt daartoe een motie mee, die in de algemene ledenvergadering van het AKKV van 18 november 1933 moet worden

---

⁸⁸ J.M. van Hardeveld, red., 'Bij het eerste nummer', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 1.

⁸⁹ Redactie, 'Van Bouwen en Sieren', *Het R.K. Bouwblad* 1 (1930) 224, en Van Hardeveld, ed., 'Van nieuwen wijn en oude zakken', *Van Bouwen en Sieren* '6 (1930) 81.

⁹⁰ Redactie, 'Van Bouwen en Sieren', 3 (1932) 14 en 42-43.

⁹¹ Naast bladen, vooral georiënteerd op de katholieke bouwkunst, zijn er ook katholieke tijdschriften, die zich meer in brede zin met de katholieke cultuur bezighouden, zoals *Roeping*, *de Bazuin* en *De Gemeenschap*.

behandeld. Uitgangspunt daarbij is het 'bevorderen van het herstel der christelijke kunst' en dat het nieuwe orgaan 'streng principieel zal moeten worden geredigeerd volkomen in den geest van dat herstel'.⁹² De motie wordt tijdens die vergadering van het AKKV aangenomen, met twee tegenstemmen. Een ervan zal waarschijnlijk van Van Hardeveld geweest zijn. Immers, blijkens het vergaderingsverslag is hij voorstander van een fusie van 'zijn' oude blad met Het Gildeboek, 'terwijl we nu onder een aesthetische censuur zullen komen, die niet past bij de heterogene samenstelling der vereeniging'.⁹³ Het fusieblad verschijnt met ingang van 1934 onder de naam: 'R.K. Bouwblad, veertiendaagsch tijdschrift voor Bouw- en Sierkunst' en wordt het officieel orgaan van de AKKV. Het wordt uitgegeven door N.V. Het Limburgsch Dagblad, met welke onderneming een overeenkomst wordt gesloten tot juli 1939. Het fusieblad krijgt zes redacteuren, onder wie Van Moorsel, Molenaar jr. en Van Dongen jr. De redactie blijft, zo luidt de afspraak, in beginsel de gehele contractduur actief. Als er toch een vacature ontstaat zal vervanging (door het AKKV) plaatsvinden op basis van een bindende voordracht van de redactie zelf, een verkapt coöptatiesysteem derhalve. Uitdrukkelijk wordt vervolgens in het redactiestatuut bepaald: 'Het leidend beginsel van het nieuwe blad is het *herstel* van de christelijke kunst'.⁹⁴

Van Hardeveld's bezwaren, inhoudende dat de eenzijdige architecturale gerichtheid van het fusieblad niet past bij een vereniging, waarbinnen verschillend over bouwkunst wordt gedacht, worden dus genegeerd, althans weggestemd. Daarmee is de discussie tussen Van Hardeveld en het R.K. Bouwblad evenwel niet beëindigd. In tegendeel, de strijd wordt vanaf 1936 op zijn hevigst gevoerd. Van Moorsel c.s. recenseren in hun blad op 6 februari 1936 het magnum opus van Van Hardeveld, het aartsbisschoppelijk seminarie te Apeldoorn.⁹⁵ Na de constatering dat hieraan met liefde en toewijding is gearbeid en het geheel de indruk geeft van 'blijheid, openheid, aandacht en bepaalde aesthetische verzorging', stelt de redactie zich de vraag of dit werk in de ontwikkeling van de moderne christelijke kunst een positieve functie vervult en of dit een stap vooruit betekent voor de culturele herleving van het christelijk-maatschappelijk bewustzijn.⁹⁶ Men beantwoordt die vraag negatief. De voornaamste reden is dat het 'te zeer eenzijdig aesthetisch is en te weinig christelijk-dienend gericht'.⁹⁷ Ten onrechte heeft de profane bouwkunst invloed op het werk gehad, zo is de verdere motivering. Het

---

⁹² Brief Van Dongen namens de redactie van Van Bouwen en Sieren, 8 november 1933 met motie, *Archief AKKV*, inv. nr. 4.

⁹³ Verslag der algemene najaarsvergadering van 18 november 1933 te Amersfoort, *Archief AKKV*, inv. nr. 19.

⁹⁴ Redactie-instructie, vastgesteld op de ledenvergadering van de GBBK van 28 december 1933, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

⁹⁵ Redactie, 'Het aartsbisschoppelijk klein seminarie te Apeldoorn, architect J.M. van Hardeveld', *R.K. Bouwblad* 7 (1936) 209-223.

⁹⁶ Ibidem 213.

⁹⁷ Ibidem 214.

is niet sober genoeg en geeft teveel decoratie en persoonlijke expressie. Het is in feite 'l'art pour l'art'. Kort samengevat, het is niet passend voor een religieus gebouw, want 'het behoeft geen betoog, dat men bij het inhalen van een nieuwen bisschop géén moderne dansmuziek speelt.'⁹⁸ Van Moorsel c.s. doelen dan vooral op het feit dat in dit religieuze gebouw elementen zijn te ontwaren, die refereren aan de Nieuwe Zakelijkheid, zoals beton en staal.

Van Hardeveld krijgt de gelegenheid – tegen haar gewoonte in, zo stelt de redactie, en bij wijze van uitzondering – in het R.K. Bouwblad een reactie te plaatsen. Hij vraagt zich daarin af wat hij onder de door Van Moorsel c.s. bedoelde 'positieve christelijke bouwkunst' moet verstaan. Uitvoerig verwijt hij de redactie van het blad haar in zijn ogen eenzijdige benadering van de katholieke bouwkunst. Gezien het woordgebruik en de toonzetting van Van Hardeveld's betoog, mag hier niet volstaan worden hem slechts samen te vatten of te parafraseren. Het is van belang, teneinde de toen spelende discussie zo goed mogelijk te plaatsen, hem ruim te citeren:⁹⁹

'En als ik dan de neuzen van de Redactie tel, snap ik wat het juiste baantje is, n.l. de door de Redactie voorgestane min of meer Kropholleriaanse bouwbeginnselen. Nu gun ik de heren graag hun beginnselen. Maar ieder sterk uitgesproken beginsel bergt in zich het gevaar van eenzijdigheid. [...] Zo hebben de heren Redactieleden, met hun Krophollerse bril op, het Seminarie bezocht en geconstateerd, dat de vormgeving om "aesthetische" redenen gekozen is dan om haar bouwkundige expressie. Mijne heren, Uw bril was beslagen. Want een dergelijk oordeel toont wel een ontzettend gebrek aan bouwkundige speurzin. Het tegendeel van uw bewering is waar. In dit gebouw is het aesthetisch argument steeds in de laatste plaats gekomen. Voorop stonden steeds en overal de gebruikseisen. [...] ... de heren van de Redactie moeten niet alleen hun bril terdege schoon vegen, maar die eens helemaal afzetten en kijken met hun eigen, eerlijke, menselijke ogen. En als ze dan niet al te bijziend geworden zijn van het vele turen door de beslagen, Kropholleriaanse brillenglazen, zullen ze ontwaren, mogelijk tot hun eigen verrassing, hoezeer Kropholler en zijn adepten op slechte voet staan met de bouwkundige en constructieve eerlijkheid.[...] En deze uiterlijk vaag-Romaans aandoende, doch innerlijk vrij voze bouwerij dient de Redactie van het R.K. Bouwblad aan als het beginsel van de moderne christelijke kunst. De kunst van Kropholler, een discipel van Berlage, die een atheïst was. Schei toch uit met die flauwekul. [...] In het Krophollerse systeem zijn een kerk en een bankgebouw, een stadhuis, school en woonhuis gelijk van vormgeving en expressie maar in ieder geval zonder charme of gratie, blijheid en openheid. [...] En daarom aan haar mijn welgemeende raad: zet de bril af.'

---

⁹⁸ Ibidem 214.

⁹⁹ J.M. van Hardeveld, 'Zet de bril af'. Met een antwoord van de redactie, 253-254. Als eerder gemeld worden korte citaten in de gewone tekst opgenomen met de daarbij horende lettergrootte. Vanwege de overzichtelijkheid worden langere citaten in een aparte alinea en in een kleiner lettertype weergegeven.

De daarna volgende repliek van Van Moorsel c.s. komt er op neer dat de generatie katholieke architecten, die zich groepeerde rondom het R.K. Bouwblad, zich wenst te verzetten tegen modestromingen zoals 'de vooze romantiek van de Amsterdamsche School'. De redactie wil 'in de geest der Molièrekringen' haar beschouwingen en verhandelingen zien, waarbij men ook Kropholler's oeuvre als een belangrijke schakel ziet.¹⁰⁰ Weliswaar is Kropholler's werk niet te vereenzelvigen met de Delftse School, maar voor het R.K. Bouwblad is hij wel van belang.¹⁰¹ En dus ook voor Van Hardeveld in zijn strijd tegen de redactie ervan. Want zoals eerder vermeld was Kropholler, samen met de Limburgse uitgever Hoefsmit, in 1929 de oprichter van het R.K. Bouwblad. Ondanks het feit dat hij niet in de (eerste) redactie plaatsneemt, levert hij vele bijdragen over de bouwkunst, daarbij zeker in de eerste jaren na 1929 zijn traditionele (historiserende 'oud-hollandse') visie van het 'natuurlijke' bouwen uitdragend. In de beginperiode van het R.K. Bouwblad is het stempel van de Delftse School nog niet zichtbaar. Van Moorsel c.s. zitten dan (nog) op de lijn van Kropholler's traditionalisme. Dat wordt pas anders, naarmate de vanaf 1932 plaatsvindende Huijbergen-dagen en de daar door (pas in 1927 tot het katholieke geloof bekeerde) Granpré Molière uitgedragen leer steeds meer invloed krijgen op de koers van het blad. Die eerste jaren na 1929 zijn dus zeker (ook) de opvattingen van Kropholler toe te schrijven aan het R.K. Bouwblad. In dat kader is het dus niet onbegrijpelijk dat Van Hardeveld in het hiervoor gegeven citaat – weliswaar in 1936 al – (mede) spreekt over 'Krophollerianisme' in zijn verwijten aan de redactie van het R.K. Bouwblad.

Het is overigens goed te bedenken dat in het jaar van deze discussie, 1936, Van Dongen jr. een van de redacteuren van het R.K. Bouwblad is, die een tiental jaar eerder de zeer moderne Sacramentskerk te Breda ontwierp, maar zich daarna bekeerde tot een overtuigd traditionalist. Want een pikant detail in deze discussie is wellicht het gegeven dat de in Apeldoorn wonende en werkende Van Dongen jr. de opdracht voor het seminarie in 'zijn' stad misliep ten faveure van Van Hardeveld.¹⁰²

Op 4 april 1936 beklagt Van Hardeveld zich in een schrijven aan het bestuur der AKKV over het feit dat het R.K. Bouwblad publicatie weigert van een door hem aangeboden stuk.¹⁰³ Enige nadere letterlijke citaten daaruit zijn ook hier relevant voor de verdere gang van zaken:

---

¹⁰⁰ Redactie, 'Antwoord van de redactie', *R.K. Bouwblad* 7 (1936) 254.

¹⁰¹ Fanelli, *Moderne architectuur*, 174, rekent hem overigens wel tot de Delftse School, evenals Ibelings, *Nederlandse architectuur*, 43; Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur*, 257, kwalificeert hem bij de 'andere conservatieve stromingen'.

¹⁰² Wim H. Nijhof, *Een toren zo hoog als de hemel. Jan van Dongen (1896-1973), bouwer van kerken, kloosters en kapellen* (Apeldoorn 2005) 107.

¹⁰³ Brief Van Hardeveld 4 april 1936, *Archief AKKV*, inv. nr. 165. Zijn 'seminariereactie' is geplaatst op 5 maart 1936, dus het moet om een andere verhandeling gaan. Het stuk is niet bekend. Niet uitgesloten is dat

‘Ik meen verder goed te doen U erop attent te maken dat verschillende personen ontevreden zijn over de gang van zaken in het blad. Vóór dat verenigingsorgaan werd, was het een vrije, min of meer commercieel opgezette onderneming, waarvan de Redactie een zeer bepaalde kunstrichting voorstond. Na de fusie met de vereniging zou de verwachting gewettigd zijn dat de Redactie nu op veel bredere basis het blad zou redigeren. Dat blijkt echter niet het geval. De Heren van de Redactie hebben blijkbaar een norm gevonden waaraan kunst heeft te voldoen om katholiek te zijn. “Positief Christelijk” noemen ze zulks en wat daaraan niet beantwoord wordt geweerd of genekt. Zo zit de vereniging onder de plak van enkele, eenzijdig georiënteerde heethoofden. Deze toestand komt mij bedenkelijk voor, met het oog op de goede geest in de vereniging. Het ligt in mijn bedoeling om mede namens een aantal andere leden, hierover in een vergadering van de vereniging eens te spreken.’

De ‘verschillende personen’, op wie Van Hardeveld doelt, zijn in ieder geval Peutz en Boosten. Immers, op 15 juni 1936 bericht Hoefsmit van de uitgever Het Limburgsch Dagblad aan Van Moorsel dat hij daags ervoor bezoek heeft gehad van deze Limburgse architecten, en leden van de AKKV.¹⁰⁴ Zij hebben bij de uitgever hun ongenoegen kenbaar gemaakt over de zittende redactie van het R.K. Bouwblad, onder andere vanwege het feit dat deze redactie in een vernietigend artikel, met verwijzing naar het door Peutz ontworpen Schunck-gebouw te Heerlen, heeft geschreven dat er R.K. architecten zijn die er een communistische bouwstijl op na hielden. Op dezelfde dag, 15 juni 1936, schrijft Van Hardeveld wederom aan het hoofdbestuur van het AKKV. De strekking van de brief is gelijk aan die van april, maar de toon is duidelijk strijdbaar. Ook daarom hier reden hem ruimer te citeren en niet alleen maar te parafraseren, wat afbreuk zou doen aan de duiding van het debat:¹⁰⁵

‘Er is in de arrogante wijze waarop ons de inzichten der Redactie worden opgedrongen en anderer opvatting wordt genegeerd, in de manier waarop geestverwante arbeid wordt opgehemeld en door de Redactie onbegrepen werk wordt verguisd iets onduidbaars. Als ik dan ook een vergadering als die van het derde lustrum bijwoon en de mentaliteit peil, gevoel ik mij niet onder vrienden, zoals dat vroeger was, maar onder mensen die elkaar niet vertrouwen. Dat is het fraaie gevolg van ongeveer drie jaar R.K. Bouwblad als “verenigings”-blad. Ik stel daarvoor de Redactieleden ieder voor zich hoofdelijk aansprakelijk en misschien nog het meest zij die door de vereniging aan de bestaande oude bouwblad redactie zijn toegevoegd.[...] Doch dan moet het orgaan ook geleid worden door mensen met saamhorigheidsgevoel, door mensen met een breed verstand en een ruim hart en niet door mensen die een coterie vormen of niet anders weten dan de

---

het gaat om een reactie op diverse (negatieve) publicaties over Nieuwe Zakelijkheid van Granpré Molière, die begin 1936 in het R.K. Bouwblad verschijnen.

¹⁰⁴ Brief van A. Hoefsmit van de N.V. Mij. tot Exploitatie van het Limburgsch Dagblad te Heerlen van 15 juni 1936 aan C.M. van Moorsel te Voorburg, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

¹⁰⁵ Brief Van Hardeveld 15 juni 1936, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

opvattingen en neigingen van het eigen kleine ikje. Het orgaan moet saambinden en niet als splijtzwam ons verenigingsleven verdelen. Als oud-bestuurslid wijs ik U op dit gevaar. Indien eenmaal een vastbesloten groep, het gedaas van het Bouwblad moe, een eigen orgaan sticht of zich van de vereniging afscheidt, zal het o zo moeilijk zijn, die weer in verenigingsverband terug te brengen. Daarom betreur ik enigszins het uitstellen dezer zaak tot aan de najaarsvergadering. De feiten zijn hier zo evident dat m.i. het bestuur reeds nu handelend moet optreden. Het welzijn van een belangrijke katholieke organisatie als de A.K.K.V. is mag niet opgeofferd worden aan de persoonlijke aspiraties van een kleine groep.'

Van Moorsel c.s. reageren op de 'dwarsliggers' in hun redactionele bijdrage begin augustus 1936: 'De geestelijke doelstelling der vereeniging, welke het meest en het treffendst in Huybergen tot uiting komt, is ook de doelstelling van het blad. Daaraan te kort doen, zou een te kort doen zijn aan het programma, dat de vereeniging zelf bij de fusie der bladen stelde. Onze redactie meent hieraan, zoolang zij het vertrouwen der leden heeft, niet te mogen tornen. Het is voor haar een kwestie van al of niet bestaan.'¹⁰⁶

Tijdens de vergadering van 2 oktober 1936 van de vakgroep Bouwkunst te Maastricht ageren ook de Limburgse architecten Peutz en Boosten, in aanwezigheid ook van Van Moorsel, tegen de door het officiële verenigingsorgaan uitgedragen eenheidsstijl, met verwerping en uiterst negatieve bejegening van als heidens of communistisch betitelde andere bouwvormen, zoals de Nieuwe Zakelijkheid.¹⁰⁷ Wielders heeft er op zich geen bezwaar tegen dat de redactie een bepaalde richting voorstaat en consequent verdedigt, maar voor een verenigingsorgaan vindt hij de wijze waarop dit geschiedt afkeurenswaardig. Ten opzichte van bijvoorbeeld andersdenkenden wordt daardoor ten onrechte de indruk gewekt dat er maar één katholieke waarheid is. Hij acht dat beschamend. Ook Van Hardeveld is uitgebreid aan het woord en gebruikt ook nu krachtige taal: 'Het lijkt er op dat deze redactie een raad van inquisitie is, die de besluiten van het concilie van Huybergen uitvoert.' De notulen melden over zijn betoog verder: 'Fout is z.i. ook dat de leiding van Huybergen steeds aan één persoon werd toevertrouwd. Al stelt hij dan de persoon van Prof. Molière zeer hoog, z.i. is de nieuwe zakelijkheid zeker niet immoreel of decadent, doch bevat het vele mogelijkheden voor de kerkelijke kunst. Door deze noodlottige actie worden vele groepen uitgesloten van medewerking aan het orgaan en z.i. zijn er slechts twee mogelijkheden: het orgaan wordt Vereenigingsorgaan in de goede beteekenis òf de Vereeniging zal zich los maken van dit orgaan.' Ter vergadering stelt Van Moorsel zich op het standpunt dat deze kwestie thuishoort in de algemene vergadering, waarmee hij die van het AKKV bedoelt. Dat laat

---

¹⁰⁶ Redactie, 'Een nieuwe jaargang', *R.K. Bouwblad* 8 (1936)1-2.

¹⁰⁷ Notulen ledenvergadering 2 oktober 1936 te Maastricht, *Archief AKKV*, inv. nr. 116.

onverlet dat Van Hardeveld de volgende motie indient: 'De groep Bouwkunst der A.K.K.V., in vergadering bijeen te Maastricht, spreekt als haar wensch uit dat de leiding van het R.K. Bouwblad de redactie op bredere basis dan tot nu toe zal voeren, zoodat het niet het orgaan is van een bepaalde groep of eenzijdige inzichten weergeeft, doch meer dan tot nu toe een orgaan wordt van en voor de geheele vereeniging.' De motie wordt met meerderheid van stemmen aangenomen. Deze wordt vervolgens door de secretaris van de Groep Bouwkunst per brief van 5 oktober 1936 aan zowel het hoofdbestuur der AKKV als de redactie van het R.K. Bouwblad ter kennis gebracht.¹⁰⁸

Op 1 december 1936 brengt de eerder ingeschakelde 'Commissie van Toezicht over het Orgaan' een rapport uit over eerder ingediende bezwaren tegen het functioneren van de bouwbladredactie.¹⁰⁹ Kort samengevat komt de commissie tot het oordeel dat door de ledenvergadering AKKV bij de fusie per 1934 van het R.K. Bouwblad met Van Bouwen en Sieren een redactiestatuut is aangenomen, waarbij is bepaald dat 'herstel van de christelijke kunst' als voornaamste doelstelling heeft te gelden. Dat doel, zo is tevens toen geformuleerd, moet worden bereikt door een orgaan dat 'streng principieel zal moeten worden geredigeerd volkomen in den geest van dat herstel' en dat een 'goed gefundeerd en toonaangevend blad een onmisbaar strijd- en propagandamiddel is.' De commissie concludeert vervolgens dat de redactie niet heeft gehandeld in strijd met deze uitgangspunten, mede omdat de principes, 'zoals bestudeerd te Huybergen, daartoe waardevolle richtlijnen zijn, mits breed opgevat'. De commissie vervolgt: 'Wel is, door beperking der publicatie's tot een bepaalde toepassing der beginselen te kort gedaan aan die leden onzer vereeniging, welke op basis van dierzelfde beginselen tot een andere toepassing komen.' De commissie beveelt vervolgens aan de samenstelling van de redactie anders te gaan regelen; meer invloed van de diverse geledingen van de AKKV en met een beperkte zittingsduur.

Het rapport staat op de agenda van de ledenvergadering der AKKV van 16 december 1936 in Den Bosch. Van Hardeveld voert hierover als eerste het woord.¹¹⁰ Naast enige opmerkingen over samenstelling en werkwijze van de commissie en een uitgebreide herhaling van zijn eerdere standpunten, voegt hij ook een aantal nieuwe en andere gedachten toe. Kennelijk loopt, volgens hem, het R.K. Bouwblad niet aan de leiband van 'Huybergen', maar juist andersom, zo blijkt uit de notulen. Ook hier is er weer

---

¹⁰⁸ Brieven Kraayvanger van 5 oktober 1936 aan Mengelberg, secretaris AKKV, en Van Moorsel van het R.K. Bouwblad, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

¹⁰⁹ Rapport der Commissie van Toezicht over het Orgaan van 1 december 1936, *Archief AKKV*, inv. nr. 165. De commissie bestond uit de architecten De Bever, Maas en Mengelberg. De laatste is dan ook secretaris van de AKKV.

¹¹⁰ 'Notulen der algemeene vergadering der Algemeene Katholieke Kunstenaars-vereeniging op woensdag 16 december des n,m, half drie in restaurant "Royal" te 's-Hertogenbosch', *Archief AKKV*, inv. nr. 19. Op deze, naar de notulen aangeven 'drukbezochte' vergadering, zijn 56 leden aanwezig.

voldoende aanleiding om vanwege de gebruikte bewoordingen hem letterlijk weer te geven:

‘De inleidingen te Huybergen geven dan ook geen recepten voor dé christelijke Kunst. Zij hebben de verdienste van algemeene formuleeringen en eischen. Wat Huybergen niet deed, doet echter de redactie, die precies weet wat Christelijk en niet-Christelijk, zelfs wat positief Christelijk is. Zooals eerder gezegd is de christelijkheid van een kunstwerk geen criterium, alleen de kunstwaarde is dat. [...] Tegen Huybergen is een ernstig bezwaar, dat het daar gebodene, niettegenstaande de algemeenheid teveel gebonden is aan de richting van het R.K. Bouwblad. Huybergen zou alleen zin hebben als vereenigingsinstituut als het ook werkelijk iets voor alle leden biedt. [...] Dan nog de bouwkunstige en kunstzinnige inzichten der redactie: het is een, met den moed der wanhoop verdedigen van het oude Berlagiaansche romantisme tegen allerlei opkomende nieuwe inzichten en stroomingen. Vooral de nieuwe zakelijkheid of te wel het nieuwe bouwen moet het ontgelden. De redactie blijkt van het wezen en de mogelijkheden ervan niets te begrijpen. Het gaat niet aan deze bouwinzichten met decadent, on-christelijk, bolsjewistisch e.d. te betitelen. De nieuwe zakelijkheid kan voor de ontwikkeling der kerkelijke bouwkunst van grootere waarde zijn, dan het steunbeertje uit het Krophollersche systeem. [...] Of het R.K. Bouwblad wordt werkelijk vereenigingsorgaan met de breedheid van opvattingen, die voor een dergelijk orgaan nodig is, óf we schaffen het R.K. Bouwblad als ons orgaan af, hetgeen we dan op doeltreffende wijze wereldkundig maken.’¹¹¹

Vervolgens dient Van Hardeveld de volgende motie in, die verder gaat dan die van Maastricht. In de motie wordt nu het aftreden van de gehele redactie van het R.K. Bouwblad geëist in de periode van 1 Januari tot 1 Augustus 1937. Van de nieuwe redactieleden zouden er drie door de Groep Bouwkunst en twee door de Groep Beeldende Kunsten moeten worden aangewezen. Hij bepleit dat zo het blad weer een echt verenigingsorgaan wordt, op een brede grondslag. Er moet zo plaats komen voor de diverse kunstuitingen en meningen binnen de AKKV, zo is zijn standpunt.¹¹²

Uitvoerige debatten volgen op het betoog van Van Hardeveld, die in meer of mindere mate bijval krijgt van onder andere de architecten Peutz, Boosten, Thunnissen, Wielders en Maas. Van Moorsel, gesteund door een ook uitvoerig aan het woord komende Granpré Molière, verdedigt het beleid van het R.K. Bouwblad, dat de in ‘Huybergen’ aanvaarde principes met gestrengheid dienen te worden uitgedragen en beleden. Buskens, voorzitter van de Groep Bouwkunst, stelt dat de motie van Van Hardeveld niet uitvoerbaar is vanwege de inhoud van het contract met de uitgever dat tot juli 1939 loopt. In die overeenkomst is immers uitdrukkelijk bepaald dat de toen ingestelde redactie haar rol gedurende de hele contractperiode zou blijven invullen. Hij

---

¹¹¹ Ibidem, 5-6

¹¹² Ibidem, 7

dient een eigen afgezwakte motie in. Hierin wordt het bestuur opgeroepen met de redactie van het R.K. Bouwblad in overleg te treden om te komen tot meer diversiteit van de publicaties. Als Van Hardeveld vervolgens vast stelt en erkent dat er vanwege de contractuele relatie met de uitgever juridische belemmeringen zijn ten aanzien van zijn motie, trekt hij deze in. Die van Buskens wordt met algemene stemmen aangenomen.

De geest is daarmee niet terug in de fles. Het overleg tussen het bestuur van de AKKV en de redactie van het R.K. Bouwblad vindt plaats op 26 januari 1937 te Den Haag. Uit de notulen hiervan blijkt dat Van Moorsel c.s. in feite slechts zelf een nieuwe zevende redacteur willen benoemen, ná (en niet: in) overleg met het hoofdbestuur.¹¹³ Nadat in de loop van 1937 de verhoudingen verslechteren als gevolg van een hoog oplopend conflict tussen Van Moorsel en Peutz/Boosten over het bezoek van deze laatsten aan Hoefsmit in juni 1936, het R.K. Bouwblad vervolgens onverdroten voortgaat op de eerder bekritiseerde weg, en de afdeling Limburg voornemens is een eigen orgaan uit te geven, valt het besluit om het R.K. Bouwblad per 1 augustus 1939 niet langer het predicaat 'officieel orgaan der AKKV' te doen voeren.¹¹⁴ Vanaf september 1939 verschijnt het verenigingsorgaan weer separaat onder de oude naam *Mededeelingen van de Algemeene Katholieke Kunstenaarsvereniging*.¹¹⁵

Van Hardeveld c.s. hebben hun jarenlange strijd in feite verloren. Van Moorsel c.s. blijven volledig in hun 'heilige missie' geloven. Dat blijkt uit het uitgebreide redactioneel commentaar in hun blad van 3 augustus 1939, waarin zij ook aankondiging doen van het feit dat het R.K. Bouwblad niet meer het officiële orgaan der AKKV is: 'Zooals wij in den aanvang van deze, voor de gelegenheid van ons tweede lustrum wat uitvoeriger inleiding tot den nieuwen jaargang zeiden, gaat het bij alles wat wij ondernemen willen, slechts om de principieele gerichtheid. [...] Voor dit doel zullen wij onze krachten naar beste vermogen blijven geven. Wij beseffen ten volle, dat wij onszelf "in de veelheid der huidige mogelijkheden" daardoor als z.g. spelbrekers van die eene, zoogenaamde "breedere gemeenschappelijkheid" uitsluiten. Maar deze liberale "breedheid" kan ons niet bevredigen, omdat ze de kunstenaar op een voetstuk plaatst, ten koste van een gezonde maatschappij-ontwikkeling; omdat zij den kunstenaar losmaakt van den mensch die een sociale verantwoordelijkheid van den Schepper meekreeg in zijn leven op aarde.'¹¹⁶ *Roma locuta, causa finita?*

---

¹¹³ Notulen van de bespreking van de reactie van het R.K. Bouwblad met het hoofdbestuur der AKKV van 26 januari 1937 te Den Haag, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

¹¹⁴ Zie ook Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 230.

¹¹⁵ *NJ-Archief* DONG inv. 110592448 nr 638, het eerste nummer van 28 september 1939 opent met een 'In Memoriam P.G. Buskens'.

¹¹⁶ Redactie, 'Na tien jaren arbeid', *R.K. Bouwblad* 11 (1939)1-4.

Resumerend kan worden vastgesteld dat Van Hardeveld de aanjager en katalysator is van het debat tussen de 'conservatieve principiële' van het R.K. Bouwblad en de wat meer liberale opvattingen. Het zijn niet de Limburgse collega-architecten die het voortouw daarin hebben genomen, zoals in de literatuur wel wordt gestipuleerd. Pouls bijvoorbeeld stelt dat Peutz als de leider van het anti-Huijbergenkamp kan worden beschouwd.¹¹⁷ Hij vervolgt met de mededeling dat de actie tegen 'Huijbergen' (ook) door andere Limburgse architecten gevoed wordt.¹¹⁸ Het is echter Van Hardeveld, die als eerste het debat over de status van het R.K. Bouwblad aanzwengelt en daarmee in feite ook ageert tegen de door sommigen ervaren en uit 'Huijbergen' afkomstige eendimensionale leer. Hij is degene, die in de vergaderingen het eerst het woord voert en hij is degene, die telkens moties indient. De verschillende Limburgse architecten onderschrijven overigens wel ten volle zijn standpunten. Het debat is wellicht niet geheel vrij van persoonlijke geladen controverses, en lijkt evenmin te gaan over een veroordeling zonder meer van de traditionele opvattingen. De discussie gaat hoofdzakelijk over de door de 'dissidenten' verworpen eenzijdige verheerlijking en monopolisering door de redactie van het R.K. Bouwblad van het Traditionalisme, gebaseerd op hetgeen in Huijbergen wordt uitgedragen, als dé (enige) katholieke en identiteitsbepalende bouwstijl in het Interbellum.

3.2 Van Hardeveld en het Traditionalisme; toch conformist?

Op grond van hetgeen in de vorige paragraaf is vermeld en geciteerd, kan de gedachte ontstaan dat Van Hardeveld afkerig is van het Traditionalisme in het algemeen en van de Delftse School en het werk van Kropholler c.s. in het bijzonder. En dat hij bovendien wars is van eenheid van de katholieke bouwkunst en deze niet wil uitdragen. Doch dit blijkt erg betrekkelijk, zeker voor zover het de religieuze bouwkunst betreft.

In een artikel over de Jan-Baptistkerk te Waalwijk van H.W. Valk (1886-1973) schrijft hij in 1926 in het algemeen over de eisen, waaraan een kerkgebouw zou moeten voldoen: 'Een kerkgebouw is zeker geen object, dat gebruikt mag worden voor modernistische experimenten. Kunst aan een kerkgebouw moet volkomen verantwoord zijn en gebaseerd op de eeuwige wetten van schoonheid.'¹¹⁹ En een jaar later prijst hij een door Van Moorsel ontworpen kerk te Scheveningen, waarbij hij en passant ook voor diens geestverwant Kropholler waardering uitspreekt.¹²⁰ Datzelfde jaar beoordeelt hij

---

¹¹⁷ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 169.

¹¹⁸ Ibidem 225 e.v. In dezelfde zin Van den Esschert, 'Ontwikkelingen van de katholieke kerkenbouw', 30.

¹¹⁹ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van den St. Jan Baptist te Waalwijk', *Opgang* 6 (1926) 1080.

¹²⁰ J.M. van Hardeveld, 'Onze Lieve Vrouwe van Lourdes-kerk te Scheveningen', *Opgang* 7 (1927) 41-44.

een kerk van De Vries, die de Prix de Rome in 1918 voor zijn neus wegkaapte: 'De architect heeft in deze kerk gewerkt met decoratieve uitmetselingen, maar hoe geheel anders zijn deze geworden, dan wij zoo vaak aantreffen bij "moderne" uitingen, als bv die van de z.g. Amsterdamsche school, waar het vaak zinneloos gepruts is.'¹²¹ In zijn uitgebreide bijdrage in 1929 voor het Het Gilde Gedenkboek kiest hij al in de Inleiding standpunt: 'Allerlei invloeden werken alsnog op de kerkelijke kunst in, zoodat wij kunnen spreken van een chaotische toestand. Dat mag en kan niet voorduren. De eenheid der Kerk moet ook spreken in hare uitingen.'¹²² Om er vervolgens in zijn artikel over de kerkelijke bouwkunst aan toe te voegen:

'Het kerkgebouw mag niet zijn een modegril. Geen object van proefneming. Geen gelegenheidsarchitectuur.[...] De profane bouwkunst heeft in de laatste tien jaar wel vier, zegge vier groote stroomingen gehad. Te weten: de romantiek van de Amsterdamsche school met haar gezwollen uiterlijkheid; het horizontalisme van Lloyd Wright, strak en star de Roomsche blijdschap negeerend, dan het Dudokisme, de vierkante romantiek en tenslotte de Bauhaus-stijl, z.g. zakelijk, maar niet altijd even zaakrijk in de aanwending van hun geprezen beton, glas en staal. Van dat alles sijpelt zoo wat door in den Roomschen kerkbouw. Zoodat wij in den kerkbouw van onzen tijd twee voorname gebreken constateeren: gebrek aan eenheid en gebrek aan bezonkenheid.[...] Er moet, wil het goed zijn, onder de Katholieke kerkbouwers meer "school" komen. Een bouwkunstopvatting, die steunt op de traditie, zich weet te beheerschen tegen uitwassen, maar toch nog geestdrift genoeg bezit, om iets levends te geven. Zóó, dat niet gezocht wordt naar een eigen vorm, naar het uitleven van eigen fantasie, maar in dienende onderdanigheid getracht wordt naar het allerbeste en het allerschoonste. Omdat de kerk het Huis van God is.'¹²³

Weliswaar dateren al deze uitspraken van vóór de clash van Van Hardeveld met de redactie van het R.K. Bouwblad, maar ook latere uitingen getuigen van een hang naar traditie en eeuwigheid, zelfs als het om de profane bouwkunst gaat. In een artikel uit 1932 over de door architect Jan Staal (1879-1940) gebouwde wolkenkrabber aan het Daniël Willinckplein (thans: Victorieplein) te Amsterdam, betitelt hij de vormgeving met sterke invloeden van de Nieuwe Zakelijkheid als 'badkamerstijl' en schrijft:

'Ge weet toch dat de nieuwe zakelijkheid geboren is in de badkamer. In dit nuttig vertrek hebben de aanbidders van de nieuwe zakelijkheid ontdekt wat "stijl" is. De badkamer is volgens hen eigenlijk 't eenig stijlvolle aan de ons bekende woning. De badkamer met haar, uit één stuk gegoten baignoire, haar glanzend wit-metalen monteering, de volmaakt-technische installatie, den naadloozen vloer, haar glad-hygienische wanden en niet in 't

---

¹²¹ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van den heiligen Martinus te Hillegom', *Opgang* 7 (1927) 221.

¹²² J.M. van Hardeveld, 'Inleiding', in: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929*, feestuitgave bij het zestig jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde, ook separaat uitgegeven als *Ars Sacra* (Leiden 1929), onder redactie van J.M. Van Hardeveld, XIV.

¹²³ J.M. Van Hardeveld, 'Kerkelijke bouwkunst', in: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929*, feestuitgave bij het zestig jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde, ook separaat uitgegeven als *Ars Sacra* (Leiden 1929), onder redactie van J.M. Van Hardeveld, 6-8.

minst de geheele stemming van lichte helderheid en machinale perfectie. [...] Men zegt dat de Bouwkunst den tijdgeest weerspiegelt. En als de tijd onevenwichtig is, blijft de Bouwkunst aan 't zoeken. Maar bestaan er dan geen Bouwkunst-beginselen welke voor alle eeuwen gelden? Is er geen geestelijke eenheid meer, welke haar grond vindt in een onwankelbare overtuiging. Is er geen geloof meer dat elke menselijke uiting regelt. Het ware gewenscht dat de katholieke bouw- en sierkunstenaars zich hierop eens bezinnen.'¹²⁴

Op basis van al deze citaten kan Van Hardeveld ook gerekend worden tot een aanhanger van de traditionalistische stroming, zoals gepropageerd voor de katholieke bouwkunst. Natuurlijk is daarbij van belang te bezien in hoeverre deze opvattingen van Van Hardeveld tevens hun neerslag hebben gevonden in zijn ontwerpen, en dan met name in zijn religieuze opdrachten. Het antwoord luidt bevestigend, maar wel met de kanttekening dat hij bij het traditionalisme in zijn kerkelijke bouwkunst zich eigen accenten, nuances en toevoegingen permitteert.

Zijn eerste kerk is de Augustinuskerk aan de Amsterdamse Kalfjeslaan, daterend uit 1934-1935. Die maakt deel uit van Berlage's Plan-Zuid. Deze kerk met bijbehorende pastorie is – in baksteen en met natuurlijke ambachtelijke materialen als hout – traditionalistisch van aard, met enige neo-gotische en expressionistische vormen (afbeeldingen 25-27).¹²⁵ Daarnaast straalt die ook soberheid, eenvoud, rust en harmonie uit.¹²⁶ De uiterlijk vorm wordt bepaald door de inwendige brede kerkzaal. Die heeft geen zijbeuken, waar men kan zitten. De gedachten van de Liturgische Beweging zijn hiervoor inspiratiebron geweest en daarbij tot uitdrukking gebracht. Enig Berlagiaans rationalisme is aan deze kerk ook niet vreemd, gezien de soberheid en eenvoud en het feit dat de vorm bepaald wordt door het inwendige.

Het Seminarie te Apeldoorn uit dezelfde periode (1934-1935) wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), in het kader van de aanwijzing tot rijksmonument, aangeduid als 'beïnvloed door de Delftse School én het Nieuwe Bouwen'.¹²⁷ De RCE baseert dit op de bakstenen gevels en flauw hellende met pannen gedekte zadeldaken (Delftse School) in combinatie met stalen vensters (en stalen kap- en torenspanen) en de toegepaste betonnen (skelet)constructie (Nieuwe Bouwen). Bovendien kent het complex de nodige romaanse (boog)invloeden. Juist de elementen van de Nieuwe Zakelijkheid zorgen voor het hiervoor sub 3.1 geciteerde zeer kritische commentaar van de redactie van het R.K. Bouwblad. Ook in dit werk overheerst

---

¹²⁴ J.M. Van Hardeveld, 'Het hooghuis in badkamerstijl', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 58-59.

¹²⁵ Ronald Stenvert, e.a., *Monumenten in Nederland, Noord-Holland* (Zwolle 2006) 57; reliwiki.nl, inventarisatienummer 04930; <https://020apps.nl/kaart/1850-1940/Amstelveenseweg/Augustinuskerk>.

¹²⁶ C.G. Geenen, 'De nieuwe St. Augustinuskerk te Amsterdam, ontwerp architect J.M. van Hardeveld B.N.A.', *Het Gildeboek* 19 (1936) 13-18; J.P.L. Hendriks, 'Een R.K. Kerk aan den Amstelveenschen weg te Amsterdam van arch. J.M. v. Hardeveld B.N.A.', met toelichting v. H., *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 157-163.

¹²⁷ www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl: monumentnummer 514495-514496.

enigermate de rationaliteit in de sobere, heldere vormgeving, met veel rust, licht, lucht en ruimte (afbeeldingen 28-34). Van Hardeveld acht sobere en heldere elementen nodig, gezien de (overige) complexiteit van het geheel. Immers, geïntegreerd moesten worden: een onderwijsinstituut; een internaat met vele slaapruidtes voor zowel vele studenten als professoren; een apart klooster voor de zusters, die de complete 'verzorging' van het seminarie tot taak kregen; keukens en een ziekenafdeling; een kapel met 400 zitplaatsen; een aula voor 600 personen; en tenslotte alle benodigde administratieve en ander overkoepelende ruidtes. In tegenstelling tot de recensie van de redactie van het R.K. Bouwblad, zoals hiervoor sub 3.1 weergegeven, zijn er wel degelijk loftuitingen van anderen. De Haarlemse/Aerdenhoutse architect A.P. Smits (1881-1957) schrijft: 'Indien daarentegen een architect het zoover brengt een gebouw af te leveren, hetwelk aan redelijk te stellen eischen van practisch gebruik en duurzaamheid voldoen kan, dan heeft hij reeds voor een groot deel aan zijn opdracht voldaan. Slaagt hij er tevens in een ook voor het oog aanvaardbaar geheel tot stand te brengen, dan heeft hij zeker meer volledig zijn opdracht vervuld.'¹²⁸ De Leuvense hoogleraar Lemaire doet er nog een schepje bovenop; 'eenmaal in zijn leven zoo'n werk mogen ontwerpen is een ware kans voor een kunstenaar-techniker. Maar zijn ontwerp totaal verwezenlijkt zien in zoo'n korte tijd, dat mag een reuzenkrans heeren. Van Hardeveld zal (...) steeds met fierheid en voldoening naar Apeldoorn terugkeeren, want zijn werk zal hem blijvend tot eer strekken.'¹²⁹

De H.H. Engelbewaarderskerk uit 1937 te Badhoevedorp kan als traditionalistisch in de zin van de Delftse School beschouwd worden, maar nu met een duidelijke 'touch' van romaanse invloeden (afbeeldingen 35-36).¹³⁰ De vernieuwing in 1939 van de Maria Geboortekerk te Dronrijp geschiedt volgens het RCE geheel in stijl van de Delftse School (afbeelding 37).¹³¹

De door Van Hardeveld naoorlogse, in 1951, gebouwde (en inmiddels gesloopte) Johannes de Doperkerk aan de Warmondstraat te Amsterdam is minder traditionalistisch. Veel beton is toegepast in kolommen, plafond en de architraaf. Er is sprake van een laag middenschip, terwijl de oostgevel wel een motief van vijf langgerekte romaanse spaarbogen heeft (afbeelding 38).¹³² De gelijknamige (en ook gesloopte) kerk te Utrecht/Jutphaas (afbeelding 40) en de Antonius van Paduakerk te Ede (afbeelding 39), beide uit 1952, vertonen onderling grote verwantschap. Het zijn neo-basilieken in wederom traditionalistische stijl, met wel de nodige romaanse

¹²⁸ A.P. Smits, A.P. 'Het aartsbisshoppelijk seminarie te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 5.

¹²⁹ R. Lemaire, 'Het nieuwe seminarie van Apeldoorn', *Het Gildeboek* 18 (1935) 121.

¹³⁰ Ronald Stenvert e.a. *Monumenten in Nederland, Noord-Holland* (Zwolle 2006), 222.

¹³¹ www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl: monumentnummer 508677.

¹³² N.N., J.M. van Hardeveld (1891-1953), *Architectuur als de synthese tussen het praktische en het ideële*, een essay, *Archivijzer*: <https://www.bonas.nl/archivijzer/architecten.php>, geraadpleegd juni 2020.

invloeden. Al die elementen zijn ook terug te vinden in Van Hardeveld's laatste kerkontwerp, de Sint Catharinakerk te Amsterdam-Slotermeer. Zijn aanvankelijke ontwerp is evenwel na zijn overlijden door Evers & Sarlemijn in ieder geval wat betreft de voorgevel nog aangepast.

Niet alleen in zijn kerkelijke opdrachten is het traditionalisme, gebaseerd op baksteen en natuurlijk materialen en vormen met daarbij 'modernistische' nuances en accenten, het uitgangspunt. Het is ook al terug te vinden in zijn in 1919-1920 gebouwde Hotel Max te Heerlen, samen met zijn compagnon Pauw ontworpen. Het RCE beoordeelt het hotel als 'in de stijl van het Traditionalisme met invloeden van het Expressionisme.'¹³³ Ook ten aanzien van hun etagewoningen aan het Tempsplein van enige jaren later in dezelfde plaats is sprake van traditionalistische opvattingen, met ook hierbij enige expressionistische vormgeving.¹³⁴ Traditioneel zijn zeker wel de door Van Hardeveld ontworpen arbeiderswoningen, vóór en na de Tweede Wereldoorlog, in het huidige Ouder-Amstel (toen nog: Ouderkerk, Duivendrecht) en Amstelveen (toen nog: Bovenkerk). Het zijn eenvoudige bakstenen arbeiderswoningen met pannen zadeldaken, met even sobere als traditionele vormgeving.

Kortom, Van Hardeveld is misschien geen uitgesproken traditionalist in die zin dat hij uitsluitend in deze stijl bouwt en wil ontwerpen. Maar hij verwerpt deze stijl zeker ook niet. Hij beheerst die en past die ook toe, wanneer die hem voor zijn ontwerpen gepast voorkomt en/of de (kerkelijke) opdrachtgever dat kennelijk ook verlangt. Wel slaagt hij erin om daaraan een eigen invulling te geven en daarbij accenten van andere bouwstijlen te bezigen, met gebruik ook van de niet-traditionalistische modernere materialen.

3.3 Van Hardeveld en de Amsterdamse School: zinloos gepruts?

Hiervoor zijn al enige citaten gegeven van Van Hardeveld's kwalificatie van ontwerpen in de stijl van de Amsterdamse School. In zijn geschrift uit 1927 over de Heilige Martinuskerk te Hillegom van Herman de Vries (1895-1965) oordeelt hij dat deze stroming vaak 'zinloos gepruts' is.¹³⁵ In zijn Ars Sacra-bijdrage in 1929 spreekt hij over 'de romantiek van de Amsterdamsche school met haar gezwollen uiterlijkheid.'¹³⁶ Betekenen deze uitspraken dat Van Hardeveld als een uitgesproken tegenstander van

---

¹³³ www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl: monumentnummer 512795; Ronald Stenvert e.a. *Monumenten in Nederland, Limburg* (Zwolle 2003), 148.

¹³⁴ www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl: monumentnummer 512808; Ronald Stenvert e.a. *Monumenten in Nederland, Limburg* (Zwolle 2003), 145.

¹³⁵ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van den heiligen Martinus te Hillegom', *Opgang* 7 (1927) 221. Het was deze De Vries, die in 1918 de *Prix de Rome* voor Van Hardeveld's neus wegkaapte.

¹³⁶ Van Hardeveld, 'Kerkelijke bouwkunst', 6.

deze stijl kan worden beschouwd? Zeker niet. Ook deze uitspraken dienen te worden gerelativeerd, voor zover die al niet door de architect zelf worden tegengesproken.

In 1922 bouwt Van Hardeveld zijn eerste etagewoningen te Amsterdam, een complex van 160 etagewoningen aan de Chasséstraat, Baarsjesweg en Van Speykstraat. Hij schrijft daarover in 1925 onder de titel 'Bouwen in Amsterdam'.¹³⁷ De architect beklaagt zich over de Schoonheidscommissie, die zich in zijn ogen schuldig maakt aan schoonheidsmassage: 'Horizontale en verticale geledingen zijn vlakgestreken, heele erkerpartijen weggemasseed, plat in het heilig rooivlak. De Hollandse neutraliteit en de bekende middelmatigheid van alle commissies is hieraan weer eens gedemonstreerd.' Hoewel zijn ontwerp wel degelijk een bepaalde expressiviteit uitstraalt (afbeelding 41) voelt hij zich kennelijk toch daarin door de schoonheidscommissie geremd.

De als vertegenwoordiger van de Amsterdamse School bekend staande architect Gerrit-Jan Rutgers (1877-1962) ontwerpt ten behoeve van de Olympische Spelen te Amsterdam van 1928 een hotel aan de Tweede Vijzelstraat. Van Hardeveld wijdt een artikel aan diens eerste ontwerp.¹³⁸ Hij vindt het niet goed genoeg en te sober. Hij moedigt Rutgers aan het radicaal om te werken: 'Het gaat hier om een monumentaal gebouw op een der allerbeste punten van de stad. En Amsterdam is immers zooiets als het Mekka der moderne Bouwkunst.' Het uiteindelijke ontwerp van dit Carlton-hotel wordt, al dan niet door Van Hardeveld's aansporing, meer expressionistisch.

In 1928 schrijft hij een bijdrage over de nieuwe Barbarakerk van Jos Wielders te Leveroy in Limburg.¹³⁹ Hij begint dit artikel met een uitgebreide beschouwing over de Amsterdamse School, waarbij zijn conclusie luidt:

'Maar al is er nog zooveel kwaad van te zeggen, de geschapen werken getuigen van zóó ongemene virtuositeit, dat men er onwillekeurig voor in bewondering komt. Men ziet voor zich werkelijk in hout en steen uitgevoerd de stoute fantasie, die men alleen op papier mogelijk waande. Wat schoone lijnen, wat origineele vondsten, wat gelukkige combinaties, welk een overdaad van rijke details, van geestige verfijning, zoo iets wat men geheel niet verwacht van den gereserveerden, afgemeten Hollander. [...] Was het wonder, dat Wielders, de jonge Limburgsche artist, toen hij in Amsterdam kwam en deze bouwkunst-uitingen zag, daarvoor in extase raakte, in hem voelde opgaan geheel de zingende natuur van het Zuidelijk Limburg, dat zijn fantasie aansluiting vond, dat er ineens verstandhouding kwam tusschen zijn eigen onderbewust vormgevoel met dat wat hij hier gerealiseerd zag en dat hij niet anders doen kon dan ook deze vormen toe te passen in zijn eigen werk. En als hij teruggekeerd is in Limburg, dan zal ook zijn werk doordrenkt zijn met den geest van

---

¹³⁷ J.M. van Hardeveld, 'Bouwen in Amsterdam', *Klei* 17 (1925) 109-118.

¹³⁸ J.M. van Hardeveld, 'De Tweede Vijzelstraat bebouwing', *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925) 121-124.

¹³⁹ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van de H. Barbara te Leveroy (L) door architect Jos. Wielders', *Opgang* 8 (1928) 17-22.

al het schoons, dat hij in de Amsterdamsche school heeft opgemerkt. [...] Dat deze kerk zóó moest worden, is niet iets gewilds, maar komt zóó uit, omdat het uit het diepste wezen van den architect zelf kwam, omdat hij het beste gaf wat hij had. En dan is het immers ook goed. Laat ieder zingen zooals hij gebekt is.'

Voortkomend 'uit het diepste wezen': dat is expressionisme in optima forma.

Als Van Hardeveld evenwel suggereert dat Wielders de Amsterdamse School naar Limburg heeft 'geëxporteerd' doet hij zichzelf tekort. Immers, hij was het zelf, samen met Pauw, die deze stijl daar introduceerde, en wel meer dan tien jaar eerder. De Openbare Bibliotheek van 1917 te Heerlen is, zoals ook het RCE bij de rijksmonumentenstatus opmerkt, in de stijl van de Amsterdamse School gebouwd (afbeelding 44).¹⁴⁰ Niet voor niets wordt dit gebouw ook besproken in *Wendingen*, dé spreekbuis van deze stijl.¹⁴¹ Dat het daarbij in Heerlen niet is gebleven blijkt uit de door Van Hardeveld en Pauw voor deze stad evenzeer ontworpen (inmiddels gesloopte) Stadsschouwburg (1919), het Hotel Max (1919) en de etagewoningen aan het Tempsplein (1925-1927), die alle (mede) met expressionistische elementen zijn uitgevoerd (afbeeldingen 45-47).

Datzelfde geldt voor door Van Hardeveld ontworpen (andere) woningen. Op de eerste plaats wordt gewezen op de villa's en landhuizen, die hij in de periode tot ongeveer 1922 ontwierp. Zijn zulke objecten al niet vormgegeven in de meer plastische, organische stijl, zoals bijvoorbeeld de villa's te Aerdenhout (afbeelding 42), dan toch in een iets meer zakelijke en verstrakte vorm ervan (afbeelding 43).

Daarnaast verdient het omvangrijke oeuvre van Van Hardeveld in de periode 1922-1934 aandacht. In die periode ontwerpt hij vooral etagewoningen in de diverse Amsterdamse nieuwbouwwijken. Anders dan het (katholieke) Traditionalisme bepleit, zijn deze nieuwe wijken niet ontworpen volgens het zogeheten 'parochiemodel'. In dit model staan, zoals hiervoor al beschreven, in iedere nieuwbouwwijk de kerk en de daarbij behorende andere kerkelijke voorzieningen en scholen centraal, met daar omheen traditioneel gebouwde eengezinswoningen. De achterliggende gedachte van zo'n model is een (katholieke) gemeenschapsgedachte te creëren of te behouden, zodat ieder zich daar 'beveiligd' kan weten tegen de als 'verderfelijk' betitelde invloeden van socialisme en liberalisme. Dat parochiemodel is in het Amsterdam van die periode niet aan de orde. De populatie van deze stad is daartoe trouwens ook te divers. Er wordt gebouwd - meestal onder impuls van vaak socialistische gemeentebestuurders - in een ander model. Er is sprake van gesloten woonblokken, meestal bestaande uit vier

---

¹⁴⁰ www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl: monumentnummer 512793; Ronald Stenvert e.a. *Monumenten in Nederland, Limburg* (Zwolle 2003), 142.

¹⁴¹ N.N. 'Het gebouw der openbare leeszaal te Heerlen door J.M. van Hardeveld', *Wendingen* 1(1918) nr 6, 15.

woonlagen, gebouwd door hetzij woningbouwverenigingen (van allerlei ideologische signatuur) voor de arbeidersklasse hetzij door commerciële opdrachtgevers en meestal bestemd voor de 'middenstand'. Van Hardeveld ontwerpt in die periode nagenoeg uitsluitend voor die particuliere investeerders. Hij doet dit voor het overgrote deel in de dan voor woningbouw heersende (sub)varianten van de Amsterdamse School-stijl. Steeds minder in de uitbundige expressionistische verschijningsvorm ervan en steeds meer in de inmiddels in zwang gekomen zakelijke expressionistische stijl, vaak ook wel aangeduid als de 'verstrakte' vorm (afbeeldingen 48-53). Die stijl is ook te herkennen in zijn verpleeghuis te Oostzaan van 1934.¹⁴² Het is dan ook niet voor niets dat de Italiaanse auteur Fanelli in zijn overzichtswerk *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* Van Hardeveld rekent tot de Amsterdamse School.¹⁴³

3.4 Van Hardeveld en de Nieuwe Zakelijkheid: geen badkamerstijl?

Zoals hiervoor in paragraaf 3.2 al uitgebreid is geciteerd, bestempelt Van Hardeveld in 1932 de Nieuwe Zakelijkheid als 'badkamerstijl', die de (onevenwichtige) tijdgeest weerspiegelt.¹⁴⁴ Hij bepleit dat katholieke architecten zich moeten bezinnen op de eeuwigheidswaarden van de bouwkunst. Hij lijkt zo op het eerste gezicht een tegenstander van deze stroming. Maar ook deze opvatting dient te worden gerelativeerd, om niet te zeggen geheel anders te worden geduid.

Van Hardeveld begint én eindigt immers zijn bouwkundige loopbaan zo ongeveer met diezelfde Nieuwe Zakelijkheid. Het allereerste door hem geschreven artikel, uit 1918, gaat over de 'normaal-woning'.¹⁴⁵ En zijn laatste ontwerpen betreffen zijn functionalistische woningcomplexen in het Plan Van Eesteren te Slotermeer.

Van Hardeveld ziet in 1918 de 'normalisatie' van de woningbouw aan het eind van de Eerste Wereldoorlog als een beweging die uit de Verenigde Staten naar Europa komt en een serieuze optie is om het grote tekort aan goede woningen - onder andere als gevolg van het gebrek aan goede vaklieden en materialen - tot een oplossing te brengen. Fabrieksmatige productie van bouwelementen in gewapend beton is daarbij het uitgangspunt. In min of meer vaste formaten op grote schaal en goedkoop geproduceerd, kunnen die geprefabriceerde betonblokken door tamelijk ongeschoolde arbeiders gemakkelijk worden 'gestapeld'. Hij gaat in zijn artikel ook ruimschoots in op

---

¹⁴² Ronald Stenvert e.a. *Monumenten in Nederland, Noord-Holland* (Zwolle 2006), 465. Oeuvrebijlage 73.

¹⁴³ Fanelli, *Moderne architectuur*, 109 en 344.

¹⁴⁴ Van Hardeveld, 'Het hooghuis in badkamerstijl', 58.

¹⁴⁵ J.M. van Hardeveld, 'De normaalwoning', *De Nieuwe Amsterdammer* 8 juni 1918, tevens gepubliceerd in *Wendingen* 1 (1918), nr 6, 23-25.

de daarmee gepaard gaande stijlverandering en de nieuwe rol en positie van de architect:

'Normalisatie is geen verstarring, geen dooden van elke individuele uiting, maar alleen rangschikken, het brengen van orde in een onhoudbare chaos. Normalisatie schept juist nieuwe gronden voor individuele ontwikkeling. Normalisatie is een cultuurverschijnsel dat in de moderne wereld, ook in de bouwkunst, niet kan worden genegeerd. [...] De moderne werker zal echter begrijpen dat hij juist zichzelf kan wezen in de toepassing dezer normaalstukken. [...] Hij zal begrijpen dat de architect in den goeden zin een ruimtekunstenaar is en werken met massa's instee van met details. Hij zal zich kunnen wijden aan de totaalindruk, de massawerking van zijn gebouw.[...] Hij zal zich verzoenen met 't denkbeeld dat hij zijn Vitruvius en Vignola wel kan opbergen en zijn boekenkast vullen met de keurig verzorgde modelboeken der groote fabrieken, met tijdschriften die hem de cultuur der hedendaagsche maatschappij, de geestesstroomingen van den tegenwoordigen tijd leeren kennen. Hij zal zijn droom zien realiseeren dat vernuft en kunst samenwerken om stad en land de simpele schoonheid te hergeven die het zoo lang heeft moeten ontbeeren. Wie is de technisch-aesthetische genie die ons de vormen schept waarmee wij kunnen werken?'¹⁴⁶

Van Hardeveld als een functionalist, bijna avant la lettre? Weliswaar nog vóór zijn bekering in 1921, maar dat lijkt niet relevant. Want in de jaren die volgen, brengt hij wat hij predikt ook daadwerkelijk in praktijk. Als architect aangetrokken door de Bredase betononderneming IGB bouwt hij in de periode 1920-1924 tussen de 800 en 900 van die 'genormaliseerde' betonwoningen in de steden Rotterdam, Den Bosch en Breda. Naast een mislukte mededinging voor het betondorp in de nieuwe wijk Watergraafsmeer in Amsterdam, worden ook nog proefbetonwoningen in Brussel gerealiseerd. (afbeeldingen 54-59). Dat gebeurt allemaal met het zogeheten Isola-prefabsysteem. Dit systeem onderscheidt zich van andere betonvormen doordat het werkt met gestandaardiseerde holle betonblokken, die een isolerende werking beogen. Aldus ontstaan er kubusachtige woningen, met platte daken. Een hele nieuwe vorm van woningbouw dus, zonder traditionele vormen en materialen.

Dat Van Hardeveld's betonwoningen grote waardering ontmoeten, blijkt op de eerste plaats uit een artikel in *Klei*, nota bene hét orgaan van de Nederlandse baksteenfabrikanten.¹⁴⁷ Versteeg constateert daarin dat het de baksteenfabrikanten wel vreemd zal aandoen dat zij in hun eigen orgaan, dat niet bedoeld is om propaganda te maken voor beton, waarderende beschouwingen lezen over het gebruik van beton. Maar hij constateert tevens dat Pauw en Van Hardeveld met hun Rotterdamse complex hebben aangetoond dat men in betonbouw esthetisch volkomen geslaagd werk kan

---

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ G. Versteeg, 'De Rotterdamsche Betonwoningen', *Klei* 13 (1921) 241-245.

leveren. J. Berben schrijft in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* over de betonwoningen in Den Bosch: 'Hij [Van Hardeveld] heeft zich niet gewaagd aan de buitennissigheden welke sommige moderne schoonheidshysterici op architectonisch gebied als hoogste kunstuiting aanpreken. Beton is, ik zeide het reeds in mijn inleiding, voor den architect een materiaal om van te watertanden. [...] De architect van bijgaand complex heeft in de vormgeving daarvan een groote simpelheid gebracht. Door het geven van de juiste verhoudingen aan raam- en deuropeningen en de onderlinge plaatsing, kwam hij tot een rustig en voornaam geheel. Er is, door het repeteeren van dezelfde waarden, een monumentale tendenz gekomen in deze klein-woningbouw.'¹⁴⁸

Ook het tijdschrift *De Stijl* spreekt waardering uit. Het publiceert over Van Hardeveld's Rotterdamse woningen in een 'streven in de richting eener monumentale architectuur aan te moedigen.'¹⁴⁹ In mei 1926 opent in Utrecht een internationale tentoonstelling voor 'geavanceerd-modern werk, dat van beteekenis geacht wordt voor den toekomstigen ontwikkelingsgang der kunst, vooral door zuivering van ondoelmatige en nietszeggende detaillering.'¹⁵⁰ Van Hardeveld wordt als een van de medewerkende architecten genoemd, in één adem met Dudok en Wils, toen bekende functionalisten. Last but not least wordt zijn werk ook nog afgebeeld in een van de meest toonaangevende internationale architectuurboeken van die tijd. De Bauhaus-oprichter, architect Walter Gropius (1883-1969) publiceert in 1925 zijn bekende *Internationale Architektur*. Van Hardeveld wordt daarin genoemd en zijn betonwoningen in Rotterdam van 1921 worden afgebeeld.¹⁵¹ In dit boek met een keur aan internationale architecten van het functionalistisch bouwen wordt Van Hardeveld's werk afgebeeld samen met dat van buitenlandse grootheden als bijvoorbeeld Le Corbusier, Behrens, Gropius zelf, Mies van der Rohe en Frank Lloyd Wright en Nederlanders als Bijvoet en Duiker, Brinkman en van der Vlugt, Dudok, Oud, Rietveld en Wils.

Als op enig moment de bouw van volledige betonwoningen niet wordt voortgezet, betekent dit niet dat beton als 'nieuw' materiaal niet langer gebezigd wordt. Integendeel, in het overgrote deel van de woningen, die Van Hardeveld in de periode 1922-1934 ten behoeve van de Amsterdamse nieuwbouwwijken ontwerpt, en zeker voor zover het etagewoningen betreft, vormt gewapend beton een belangrijk en bijna onontbeerlijk bouw materiaal. In de vormgeving van de door hem ontworpen woningen zijn trouwens soms ook andere elementen van de Nieuwe Zakelijkheid terug te zien, zoals het platte

---

¹⁴⁸ Joh. H. Berben, 'Een complex betonwoningen te 's-Hertogenbosch', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* 5 (1924) 16.

¹⁴⁹ N.N., 'Aanteekeningen bij de rotterdamsche betonwoningen, architecten Pauw en Hardeveld', *De Stijl*, 4 (1921) 152 en 5 (1922) 164.

¹⁵⁰ 'Bouwsierkunst' *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 mei 1926.

¹⁵¹ Walter Gropius, *Internationale Architektur* (Mainz en Berlin 1981, facsimile van de tweede druk van 1927) 93.

dak als belichaming van de veel toegepaste horizontale belijning van gebouwen (afbeeldingen 60-63).

Dat platte dak ziet hij overigens ook voor de kerkbouw wel als een reële en te prefereren vorm. In 1931 schrijft hij daarover: 'Dat is natuurlijk tegen den geest van enkele Hollandsche traditionalisten, die meenen dat de uit klei gebakken dakpan de eenige mogelijke dakbedekking is. Laten we, bij allen ijver voor het goede, toch nuchter en zakelijk blijven. We hebben nu eenmaal uitstekende moderne materialen voor het maken van vlakke daken. Waarom zouden we ze dan niet gebruiken, ook voor het kerkgebouw?'¹⁵²

Dat de Nieuwe Zakelijkheid ook daadwerkelijk in zijn religieus werk is te vinden, is hiervoor sub 3.2. met betrekking tot het Seminarie te Apeldoorn al gereleveerd. De RCE ziet dit complex als een combinatie van Delftse School én het Nieuwe Bouwen.

Zoals gezegd begint Van Hardeveld zijn bouwkundige loopbaan met de Nieuwe Zakelijkheid, middels het artikel over de Normaal-woning uit 1918. Maar hij eindigt zijn carrière ook met bouwen in deze stijl. Zijn laatste grote woningcomplexontwerpen dateren van vlak vóór zijn overlijden. Deze geven van zijn kant invulling aan het al vóór de Tweede Wereldoorlog vastgestelde stedenbouwkundig Plan-Van Eesteren, het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van 1935. De AUP is gebaseerd op het beginsel van de zogeheten 'functionele stad'. De onderliggende gedachte hierbij is de ruimtelijke scheiding van de vier hoofdfuncties: wonen, werken, recreëren en verkeer. Voor wonen wordt vanwege het adagium 'lucht, licht en ruimte' de zogeheten 'strokenbouw' gepropageerd. Deze bouwwijze vormt een tegenstelling met die van de gesloten bouwblokken van de eerdere uitbreidingsplannen van Amsterdam, zoals bijvoorbeeld Berlage's Plan-Zuid.

Van Hardeveld heeft over de functionele stad en de strokenbouw niet gepubliceerd. Wel heeft hij in de nieuwe wijk Slotermeer in Amsterdam-West delen van het AUP uitgevoerd. In het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn door hem daar bijna 400 etagewoningen gebouwd, met ook de nodige winkels (afbeeldingen 64-66). Het gaat dan hoofdzakelijk om sociale woningbouw in opdracht van (katholieke) woningbouwverenigingen. De meeste flatwoningen bouwt hij in samenwerking met (de ook katholieke) Holt, die als Delftse hoogleraar min of meer de opvolger is van Granpré Molière, maar een andere invalshoek kiest. Holt wordt als een vertegenwoordiger van het functionalisme/modernisme gezien.¹⁵³

---

¹⁵² J. M. van Hardeveld, 'Het platte dak in den kerkbouw', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 24-25.

¹⁵³ Joseph Buch, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990* (Rotterdam 1993) 288-289.

Resumerend kan hier worden geconcludeerd dat Van Hardeveld ook de Nieuwe Zakelijkheid als stijl in zijn portfolio heeft. Waar nodig en gevraagd, ontwerpt hij in deze trant en beheerst hij die stijl ook.

3.5 Van Hardeveld en de stedenbouw: particuliere bouw?

Van Hardeveld staat in de literatuur niet bekend als iemand, die zich heeft beziggehouden met stedenbouw. Hij heeft niet gepubliceerd over dit onderwerp, laat staan dat hij, zoals Berlage en Van Eesteren, plannen heeft ontworpen, die de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting in den brede betreffen. Doch Van Hardeveld zou wellicht niet zichzelf zijn als hij niet ook daarover een mening heeft en ventileert. Dat doet hij in zijn hoedanigheid van raadslid van de gemeente Amsterdam in de periode dat hij daarvan lid is namens de Rooms-Katholieke Staatspartij. Deze partij heeft in die tijd (en dat is ook zo gebleven) een betrekkelijk kleine fractie in die raad, waarin de sociaaldemocratische SDAP een bepalende rol heeft. Deze SDAP levert in de vooroorlogse jaren ook de wethouders van volkshuisvesting in de personen van Floor Wibaut en Monne de Miranda.

Zijn maidenspeech in de gemeenteraad begint Van Hardeveld volgens de notulen van de Algemene Beschouwingen bij de begroting voor 1938, in november 1937, als volgt: ‘... dat hij in de rol van argeloos toeschouwer, die hij gedurende de 4 maanden, dat hij lid van den Raad is, gespeeld heeft, nog gaarne zou hebben volhard, ware het niet, dat er bij het thans aan de orde zijnde hoofdstuk van de begroting eenige zaken vallen te bespreken, die hem bijzonder interesseeren. Het betreft den bouw van eengezinswoningen, waarin de randgemeenten in zoo ruime mate voorzien, tengevolge waarvan een groote trek van de bevolking naar die gemeenten, met name Nieuwer-Amstel, Diemen en Haarlemmermeer, te constateeren valt.’¹⁵⁴ In een lang betoog bepleit hij verschillende oplossingsrichtingen. Op de eerste plaats dient de gemeente bouwrijpe terreinen te creëren, die particulieren kunnen kopen om hun eigen bouwplannen tot uitvoering te brengen. Hij verzet zich op de tweede plaats tegen het kennelijk dan bestaande beleid: ‘Nu schijnt in Amsterdam de opvatting te worden gehuldigd, dat de uitbreiding van de stad regelmatig dient te geschieden door steeds steen aan steen te bouwen op dezelfde wijze, als men steek na steek een jumper breit. Dit is echter een lichtelijk verouderde theorie, die trouwens tal van bezwaren heeft en ook in andere steden niet wordt toegepast. Een dergelijk systeem moge noodig zijn voor bebouwing binnen een vestinggordel, waar het beschikbare terrein geleidelijk aan wordt

---

¹⁵⁴ *Gemeentebld* 1937, 1329-1330. Het betreft de gemeenteraadsvergadering van 26 november 1937.

volgebouwd, voor Amsterdam geldt dit niet. Het moet mogelijk zijn op iedere plaats waar belangrijke toegangswegen en accommodatie zijn, te bouwen.¹⁵⁵

Bovendien bepleit hij de komst van tuindorpen met woningcomplexen, waar men tegen een schappelijke prijs landelijk kan wonen, en waarbij belanghebbenden de gelegenheid moeten krijgen een woning in eigendom te krijgen. Dat landelijk wonen moet niet alleen voor 'den middenstand mogelijk worden gemaakt, doch ook voor de arbeiders, die niet aangewezen behooren te zijn op de drie- en vier-verdiepingenkazernes.' Hiermee lijkt hij aanhanger te zijn van een traditionalistische opvatting van stedenbouw en volkshuisvesting, te weten laagbouw in aparte tuindorpen. Het daaraan verwante (katholieke) parochiemodel verwoordt hij niet.

Bij de Algemene Beschouwingen in november 1938 over de begroting van 1939 voert hij wederom uitgebreid het woord.¹⁵⁶ Van Hardeveld stelt dat de woningbouw in de eerste plaats aan particulieren moet worden overgelaten. Het verlenen van voorschotten voor woningbouw aan verenigingen mag volgens hem slechts plaats vinden, indien vast staat dat niet op de eerste wijze in de behoefte aan huisvesting kan worden voorzien. Hij zegt zich daarbij op de Memorie van Toelichting bij de Woningwet van 1901 te baseren, waarbij de Minister zich op het standpunt heeft gesteld dat particuliere woningvoorziening regel is en het bouwen van woningen door of met steun van de overheid aanvullend van aard moet zijn. Omdat die aanvullende inspanningen van de overheid gedurende een aantal jaren geïntensiveerd zijn, heeft dat tot resultaat gehad dat, zo stelt hij, tussen met name 1919 en 1925 de woningnood fors is gekrompen en het woningpeil aanzienlijk is verbeterd. Daarom moet worden teruggekeerd naar de door de wet bedoelde situatie en verwerpt hij de facto het beoogde Amsterdamse beleid om juist meer via de diverse woningbouwverenigingen te bouwen: 'De tegenstanders van de regeeringspolitiek in dezen wenschen daarentegen juist het bouwen door woningbouwverenigingen zoveel mogelijk te steunen. Het is begrijpelijk, dat men dit verschil van inzicht onder degenen, die zich met de volkshuisvesting bezighouden, ook in Amsterdam terugvindt. Intusschen blijft voor de woningbouwverenigingen – al is haar werk belangrijk ingekrompen – nog een ruim arbeidsveld over. De bouw van woningen ter vervanging van ontruimde krotwoningen, het bouwen van woningen voor groote gezinnen en ouden van dagen; in het algemeen dus de verstrekking van woningen aan sociaal zwakkeren, zal nog veel van haar arbeid vergen.'¹⁵⁷ Het Amsterdamse beoogde beleid om meer te bouwen op basis van de Woningwet-regeling is, zo blijkt uit de notulen

---

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ *Gemeentebld* 1938, 1338-1341 en 1346-1347. Het betreft de gemeenteraadsvergadering van 29 november 1938.

¹⁵⁷ Ibidem 1340.

van die vergadering, ingegeven door het gegeven dat het bouwen door particulieren duurder is dan bij de woningbouwverenigingen en -corporaties het geval is, en dus leidt tot een hogere huur, en wel van één gulden per week. Uitgebreid gaat Van Hardeveld ter vergadering in op de (zes) redenen daarvoor, om vervolgens een tweetal conclusies te trekken: 'ten eerste dat de particuliere huiseigenaren stellig niet zulke woekerwinsten maken als vaak wel wordt beweerd, en ten tweede, dat de huur van de woningen der bouwverenigingen kunstmatig laag gehouden worden.'¹⁵⁸

In de voortgezette vergadering van enige dagen later haast hij zich te melden dat hij het niet speciaal wil opnemen voor de particuliere bouwondernemingen of de huiseigenaars, maar dat de 'rechtvaardigheid vordert dat men zich in de moeilijkheden van deze mensen indenkt en daarmee rekening houdt.'¹⁵⁹ Nogmaals bepleit hij de verkoop van gronden aan particulieren in plaats van het systeem van erfpacht, zoals op dat moment door de gemeente gebezigd wordt. Hij nodigt het college van B & W uit daarmee een proef te starten met 600 eengezinswoningen in de Watergraafsmeer. Niet duidelijk wordt wat met dit voorstel geschiedt.

Zijn in de Amsterdamse gemeenteraad geuite opvattingen leiden tot een drietal constatering. De eerste is dat hij het katholieke parochiemodel niet met zoveel woorden propageert. Doch dat zou misschien ook wel lastig te verdedigen zijn, laat staan te realiseren, in een zo'n grote en diverse stad met een relatief klein katholiek aandeel. Daarnaast blijkt hij (vooralsnog) voorstander te zijn van volkshuisvesting door particuliere bedrijven, zijn opdrachtgevers tot op dat moment, waarbij hij de idealistische woningcorporaties slechts een complementaire taak toedicht. Overigens kan in dit kader vastgesteld worden dat meer dan twee-derde van de in het Interbellum in Amsterdam gebouwde woningen door particulieren zijn gebouwd.¹⁶⁰ Op de derde plaats valt op dat hij gedurende vele jaren (mee)werkt aan de bouw van talloze etagewoningen ('verdiepingenkazernes'), maar in de gemeenteraad voor de arbeidende klasse vooral laagbouw wenst.

---

¹⁵⁸ Ibidem 1346.

¹⁵⁹ *Gemeentebld* 1938, 1438. Het betreft de gemeenteraadsvergadering van 1 december 1938.

¹⁶⁰ J.J. van der Velde, *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967* (Amsterdam 1968) 226. Van de 93.000 gebouwde woningen in het tijdvak 1918-1940 zijn er 67.000 door particulieren gebouwd, 16.000 door woningbouwcorporaties en 10.000 door de gemeente.

In dit hoofdstuk zal achtereenvolgens aandacht worden besteed aan de positie van Van Hardeveld in de bouwkunst in het algemeen, en daarna aan die in de katholieke architectuur meer in het bijzonder.

4.1 Van Hardeveld en bouwkunst in het algemeen: (te) veelzijdig?

Hoe verhoudt van Hardeveld zich in zijn werkzame leven tot de toenmalige architectuur? Veelzijdig lijkt hier het sleutelwoord bij uitstek. En dat in velerlei opzicht en betekenis. Veelzijdig in zijn oeuvre, veelzijdig in zijn publicaties en opvattingen, veelzijdig in zijn activiteiten en veelzijdig, zo lijkt het, ook in persoon. Veelzijdigheid kan ook impliceren dat de diverse zijden niet naadloos in elkaar overlopen, maar ook tegenover elkaar kunnen staan en elkaars tegenstelling vormen. Al die elementen van veelzijdigheid lijken op Van Hardeveld van toepassing. Zowel in zijn persoon, zijn publicaties als ook in zijn oeuvre, reden waarom die aparte bespreking verdienen en ons wellicht dichter brengen bij zijn positie en rol in de bouwkunst van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Van Hardeveld als persoon schuwt het debat niet, zo is hiervoor gebleken. Integendeel, hij lijkt het op te zoeken, hij staat vooraan. In de discussie met en over het R.K. Bouwblad is hij de initiator en aanjager. In dat debat heeft hij een scherpe pen en tong. Hij gaat de discussie vol aan en soms in felle bewoordingen. Vanuit een hedendaagse bril bekeken, lijkt zijn polemiekt soms ook op de 'persoon gericht'. Opmerkelijk fel is hij in de discussie met de redactie van dit blad als het gaat om zijn Apeldoorns Seminarie.¹⁶¹ De door hem gebezigde termen als 'beslagen brillenglazen van de redactie', 'bijziendheid', 'gebrek aan bouwkundige speurzin', 'uitscheiden met die flauwekul' en 'voze bouwerij' lijken de toon van de zakelijke discussie over zijn magnum opus te overstijgen. Dat geldt evenzeer voor de discussies met het R.K. Bouwblad, die niet gaan over dit ontwerp. Hij betitelt – in geschrifte – de redactie als 'eenzijdig georiënteerde heethoofden' en diskwalificeert 'de arrogante wijze, waarop ons inzichten worden opgedrongen'.¹⁶² Zo'n felle polemiekt voert hij niet alleen jegens de redactie van het R.K. Bouwblad, ook in andere publicaties laat hij zich niet onbetuigd. In 1931 is ene Kuitenbrouwer in het literaire tijdschrift *De Gemeenschap* kritisch is op Van Hardeveld's te Edam gebouwde ambachtsschool.¹⁶³ Hij meent dat het baksteen-tijdperk voorbij is en

---

¹⁶¹ J.M. van Hardeveld, 'Zet de bril af'. Met een antwoord van de redactie, 253-254. Zie hoofdstuk 3.1.

¹⁶² Brief Van Hardeveld 4 april 1936, *Archief AKKV*, inv. nr. 165, en: Brief Van Hardeveld 15 juni 1936, *Archief AKKV*, inv. nr. 165.

¹⁶³ F. Kuitenbrouwer, 'Tusschen de kleihoopen', *De Gemeenschap* 8 (1931) 612-616.

er gebouwd moet worden in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid. Van Hardeveld denkt daar op dat moment anders over, doch reageert in 'zijn' *Van Bouwen en Sieren* niet alleen 'op de bal' maar ook 'op de man': '... en als hij wat minder kankert en wat meer achter zijn werktafel zit, zal hij zeker nog verdienstelijk werk kunnen leveren. Zijn momenteel nog wat magere litteraire portefeuille kan eenige aanvulling wel verdragen. Maar al kan hij 'n verdienstelijk scribent zijn, heeft hij nog niet het recht, te denken dat hij alles weet en hij zal beter doen zich niet te bemoeien met zaken waarvan hij geen verstand heeft.'¹⁶⁴ Eerder had Van Hardeveld al ene mevrouw Van de Schrieck, die in *Van Bouwen en Sieren* vraagtekens had durven plaatsen bij een artikel over Van Hardeveld over een kerk van de architect Margry te Naaldwijk, niet bepaald vlijend toegesproken.¹⁶⁵ Naar aanleiding van haar opmerkingen schrijft hij: '... maar ik schreef ook voor vakmensen, die geacht mogen worden dat direct te snappen. U moet over het geval eens ernstig maar rustig nadenken. Dan zult U, ik twijfel er niet aan, wel merken dat er per saldo toch geen reden was om zoo kribbig te worden.'¹⁶⁶

Wat tevens opvalt is dat uit de vele geraadpleegde notulen en verslagen van de vergaderingen van het AKKV en de Groep Bouwkunst blijkt dat Van Hardeveld veelvuldig het woord voert over allerlei onderwerpen, en meestal als eerste. Ook in de Amsterdamse gemeenteraad spreekt hij, na zijn hiervoor vermelde periode van 'argeloos toeschouwer', regelmatig over diverse zaken. Dit alles, gevoegd bij het feit dat hij vele bestuursfuncties heeft verricht en van diverse tijdschriften (hoofd)redacteur is geweest, doet het beeld ontstaan van een alom aanwezige, wellicht wat dominante en ook wat eigenwijze persoonlijkheid, die de retoriek en polemieek niet uit de weg gaat, maar zelfs entameert.

Maar deze perceptie geschiedt natuurlijk met de 'hindsight bias', een hedendaagse terugblik. Raadpleging van meer contemporaine gedachten over zijn persoon geven een wat genuanceerder beeld. In de necrologieën, die zijn tijdgenoten en collegae Molenaar en Thunnissen over hem publiceren, ontstaat een iets andere indruk.¹⁶⁷ Van Hardeveld wordt door Molenaar niet alleen beschreven als een goede collega en een goed architect, een harde werker en een gewetensvol vakman, maar prijst hem ook om zijn trouw, zijn blijmoedigheid en zijn bereidheid om te helpen waar dit gevraagd werd. Iemand voorts met een sociaal ingesteld karakter. Daarom vervulde hij met succes, zo schrijft Molenaar verder, vele bestuursfuncties '... consciëntieus en vlot.

---

¹⁶⁴ J.M. van Hardeveld, 'De kankeraars', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 376-377.

¹⁶⁵ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van den H. Adrianus te Naaldwijk', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 68-69.

¹⁶⁶ J.M. van Hardeveld, 'Eenheid of eenvormigheid', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 118, met daarvoor de kritiek van M. v.d. Schrieck.

¹⁶⁷ N.F.A. jr., Molenaar, 'Jan van Hardeveld †', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 202-203; H. Thunnissen, 'J. M. van Hardeveld † 11 maart 1953', *Het Gildeboek* 35 (1953) 21-24.

Hij had een feeling voor het organiseren en dit kwam tot uiting bij en ten goede aan al hetgeen hem in die richting werd opgedragen. Zijn werkzame geest en zijn fijngevoelig onderscheidingsvermogen leidden hem al spoedig naar het terrein der publiciteit.¹⁶⁸ Hij typeert hem verder als iemand die 'steeds een eigen afgewogen positie [is] blijven innemen in de nogal bewogen ideeënstrijd, die de jaren '20 tot '40 kenmerkte.'¹⁶⁹ Bij deze necrologie dient bedacht te worden dat Molenaar die niet alleen schrijft in het *Katholiek Bouwblad*, de opvolger van Van Hardeveld's steen des aanstoots, te weten het R.K. Bouwblad, maar juist ook Molenaar in de litigieuze periode van de jaren dertig met onder andere Van Moorsel en Van Dongen jr. de redactie ervan vormde. Hij vormde dus mede Van Hardeveld's 'target'.

Thunnissen beschrijft hem in zijn necrologie in *Het Gildeboek* als iemand, die vooral de schoonheid zocht: 'In de schoonheid zag hij de weerglans van de Volmaaktheid. De schoonheid, die onverbrekkelijk aan de kunstuitingen is verbonden, werd zeer bewust nagestreefd en de gevoelige architect keerde zich fel tegen de dikwerf al te materieel ingestelde beschouwingen, vooral op het gebied van de kerkbouw.[...] Zoeker en minnaar van de schoonheid! Maar daarbij was hij een modern architect, die zich ervan bewust was, dat onze tijd anders is en dat dan ook andere eisen gesteld moeten worden, dan die in het verleden golden.'¹⁷⁰ Na te zijn ingegaan op de voortreffelijk wijze waarop Van Hardeveld zich van zijn taak bij het ontwerp en de bouw van het Seminarie te Apeldoorn heeft gekweten, waarbij 'zijn grote architectengaven ook het sterkst naar voren komen', en na de constatering dat hij zeer uitgesproken meningen had, vervolgt hij: 'In de kringen van zijn collega's imponeerde van Hardeveld door zijn wijze bezadigdheid en de mildheid van zijn oordeel. Niet dat hij verkeerde praktijken duldde. Integendeel: hij was wars van alle onoprechtheid en door zijn helder verstand doorzag hij dikwerf de voosheid van theorieën, die in onze tijd meestal slechts voor zeer korte tijd aanhangers vinden.'¹⁷¹

De 'wijze bezadigdheid en mildheid van oordeel', zoals Thunnissen schrijft, lijkt haaks te staan op de polemische wijze waarop Van Hardeveld het debat voerde. Doch misschien is deze tegenstelling slechts schijn. Misschien gaat het om twee kanten van dezelfde medaille. Wellicht was er in het Interbellum sprake van een bepaalde geaccepteerde debatstijl, die we in de eenentwintigste eeuw anders duiden. Bedacht kan hierbij ook worden dat de kring, waarin de discussies plaatsvonden, heel klein was. Het ging dan vaak om slechts enige tientallen katholieke architecten. De druk bezochte

---

¹⁶⁸ Molenaar, 'Jan van Hardeveld †', 202.

¹⁶⁹ Ibidem, 203.

¹⁷⁰ Thunnissen, 'J. M. van Hardeveld †', 21.

¹⁷¹ Ibidem, 24

en zeer belangrijke vergadering in december 1936 in Den Bosch kende 56 aanwezigen.¹⁷² Dat is inclusief alle katholieke andere kunstenaars (naast architecten). Die katholieke architecten kwamen elkaar ook overal tegen. Niet alleen bij de Groep Bouwkunst van de AKKV, waar zij verplicht lid van waren, maar ook bij het Bernulphusgilde en de Violier. Zij maakten gezamenlijk ook, al dan niet buitenlandse, excursies. Kortom, als er te zeer sprake zou zijn geweest van persoonlijk getinte vetes, zou Van Hardeveld niet jarenlang in het centrum van het katholiek architectuurdebat hebben gestaan en de bestuurs- en redactiefuncties hebben kunnen vervullen, die hem werden toegemeten.

Het gaat ten deze om een architectuurhistorisch onderzoek en natuurlijk niet om een psychologische poging de ziel van Van Hardeveld en zijn katholieke kompanen te ontleden. Geconstateerd wordt slechts dat de 'veelzijdigheid' van Van Hardeveld hem kennelijk in staat stelde én zeer scherp te zijn in de discussie én daarnaast zijn collegae niet van hem te doen vervreemden. Misschien zou hij daarbij zelfs trots zijn op, of anders gezegd: bogen op zijn onbuigzaamheid in het debat met het R.K. Bouwblad.

Onbuigzaam was hij wellicht in de discussie over de rol die dat blad zou moeten spelen, maar flexibeler is Van Hardeveld in zijn publicaties ten aanzien van zijn opinies over de in het Interbellum drie dominante stijlen. Zijn standpunten lijken, zoals hiervoor al is uiteengezet, nogal aan wijziging onderhevig. Dat is niet heel bijzonder als dat duidt op voortschrijdend inzicht, als er sprake is van een lineair chronologisch proces. Maar Van Hardeveld lijkt ook het 'terugschrijdend' inzicht te praktiseren. Voor wat betreft de expressionistische stijl van de Amsterdamse School beklaagt hij zich in 1922 over de Schoonheidscommissie, die alles 'platmaakt' en de nodige versieringen verbiedt, als hij schrijft over zijn eerste woningcomplex in de Baarsjes.¹⁷³ En hij breekt in 1925 een lans voor deze stijl bij de bespreking van Rutgers' hotel aan de Vijzelstraat.¹⁷⁴ Maar in 1926 heeft hij het over het 'zinloos gepruts' van die stijl, om in 1928 bij de bespreking van Wielders' Barbarakerk diens bouwen in die Amsterdamse stroming te bewonderen.¹⁷⁵ Weer een jaar later, in 1929, schrijft hij over het 'gezwollen uiterlijk' van deze architectuur. Ook ten aanzien van de functionalistische stijl is er geen sprake van een in chronologie voortschrijdende waardering. In zijn 'Normaalwoning' van 1918 is hij hierover behoorlijk enthousiast.¹⁷⁶ Maar in 1929 wordt deze als 'vierkante romantiek'

---

¹⁷² 'Notulen der algemeene vergadering der Algemeene Katholieke Kunstenaars-vereeniging op woensdag 16 december [1936] des n,m, half drie in restaurant "Royal" te 's-Hertogenbosch', *Archief AKKV*, inv. nr. 19.

¹⁷³ J.M. van Hardeveld, 'Bouwen in Amsterdam', *Klei* 17 (1925) 109-118.

¹⁷⁴ J.M. van Hardeveld, 'De Tweede Vijzelstraat bebouwing', *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925) 121-124.

¹⁷⁵ J.M. van Hardeveld, 'De kerk van de H. Barbara te Leveroy (L) door architect Jos. Wielders', *Opgang* 8 (1928) 17-22.

¹⁷⁶ J.M. van Hardeveld, 'De normaalwoning', *De Nieuwe Amsterdammer* 8 juni 1918, tevens gepubliceerd in *Wendingen* 1 (1918), nr 6, 23-25.

beschreven en in 1932 ietwat badinerend als 'badkamerstijl'.¹⁷⁷ In de vergadering te Den Bosch van 1936 echter kan de Nieuwe Zakelijkheid plots 'voor de ontwikkeling der kerkelijke bouwkunst van grootere waarde zijn, dan het steunbeertje uit het Krophollersche systeem'.¹⁷⁸ Zijn kritiek op het traditionalisme van Kropholler wordt zowel voorafgegaan als gevolgd door bewondering voor de traditie en de 'eeuwige wetten van schoonheid', zoals in de hoofdstukken 3.1 en 3.2 al uitvoerig is uiteengezet. Kortom, de 'veelzijdigheid' kenmerkt Van Hardeveld zeker ook in zijn waarderingen van de diverse architectuurstromingen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Of hij ook mag 'bogen' op deze buigzaamheid, is niet zonder meer evident.

Dat hij ook een grote veelzijdigheid aan de dag legt in de ontwerpen van zijn bouwwerken is wel evident, zo kan op grond van hetgeen tot nu toe is uiteengezet worden geconstateerd. In alle toen gangbare stijlen heeft hij gebouwd, al dan niet met eigen accenten en nuances. De hierbij opkomende vraag is of en in hoeverre deze veelzijdigheid is bepaald door specifieke daaraan ten grondslag liggende factoren en omstandigheden dan wel het toeval daarbij een grote rol speelt. Getracht wordt deze vraag te beantwoorden, met vermindering van al te speculatieve gedachten. Voor zover die vraag nu niet is te beantwoorden is wellicht nader onderzoek geïndiceerd.

De eerste cluster projecten is uitgevoerd met Pauw in de gemeente Heerlen: een bibliotheek, hotel, schouwburg en een woningcomplex. Alle zijn ontworpen met invloeden van de Amsterdamse School. De verklaring waarom juist in Heerlen is gebouwd ligt voor de hand. Pauw heeft in het kader van een prijsvraag de bouw van de bibliotheek als opdracht verworven. Samen met Van Hardeveld zijn aan het oorspronkelijke ontwerp weliswaar nog de nodige wijzigingen aangebracht, maar zij hebben dit complex wel gebouwd. Kennelijk viel dit in die Limburgse gemeenschap zodanig goed dat daaruit de andere opdrachten volgden.

Het is waarschijnlijk dat Van Hardeveld's artikel over de 'Normaalwoning' in 1918 mede de aanleiding is geweest voor zijn samenwerking met de IGB te Breda, voor welke hij vervolgens ook haar brochure 'Isolabouw' schrijft.¹⁷⁹ Deze samenwerking leidt tot het ontwerp en de bouw van de meer dan 800 betonwoningen in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid in diverse gemeenten. En tot een erkenning en waardering, die de nationale grenzen overschrijdt, zo leert de vermelding in Gropius' boek over de internationale architectuur. Van Hardeveld zou met de door hem ontworpen

---

¹⁷⁷ J. M. Van Hardeveld, 'Kerkelijke bouwkunst', in: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929*, 6-8; J.M. Van Hardeveld, 'Het hooghuis in badkamerstijl', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 58-59.

¹⁷⁸ Notulen der algemeene vergadering der Algemeene Katholieke Kunstenaars-vereeniging op woensdag 16 december des n,m, half drie in restaurant "Royal" te 's-Hertogenbosch', *Archief AKKV*, inv. nr. 19

¹⁷⁹ J.M. van Hardeveld, *Isolabouw, N.V. Internationale Gewapendbeton-Bouw Breda, prospectus van 'Isolabouw'* (Breda, z.j.), waarschijnlijk circa 1922.

betonwoningen wellicht nog lang hebben kunnen doorgaan en als dé representant van deze stijl de geschiedenis in zijn gegaan, ware het niet dat plots deze 'betonexperimenten' zijn gestaakt. Volgens Kuipers vooral omdat opdrachtgevers en masse 'terugkeerden naar de meer traditionele bouwwijzen, met name de baksteenbouw.'¹⁸⁰ Men constateerde later, zo zegt zij ook, slechts met verwondering dat de betonexperimenten, ondanks hun niet ongunstige resultaten, niet tot een vervolg leidden.

Uit dit onderzoek is niet duidelijk geworden waarom precies Van Hardeveld zich vervolgens gedurende vele jaren op grote schaal heeft beziggehouden met het ontwerpen van de eerder genoemde grote woningcomplexen in de Amsterdamse nieuwbouwwijken. De reden kan heel basaal zijn. Er moet veel gebouwd worden en vele architecten – en zeker de te Amsterdam gevestigde – worden daarbij ingeschakeld. En voor de architecten zelf gold natuurlijk dat er 'brood op de plank' moest komen. Maar waarom hij dan uitsluitend ontwerpt voor de particuliere commerciële bouwbedrijven en niet (ook) voor de (katholieke) woningbouwverenigingen wordt niet duidelijk. Zijn positie ten opzichte van zijn (potentiële) opdrachtgevers is niet bekend. Nader onderzoek daarnaar, dat het bestek van deze bijdrage te boven gaat, kan van belang zijn. Omdat Van Hardeveld zelf geen (correspondentie)archief heeft nagelaten, zullen daartoe de archieven van die (mogelijke) principalen, voor zover nog aanwezig, moeten worden geraadpleegd.

De Tweede Wereldoorlog vormt evenwel een scheidslijn ten aanzien van zijn de aard van de opdrachtgevers van zijn woningbouwprojecten. Vóór de oorlog bouwt hij uitsluitend voor de particuliere bouwbedrijven. In de gemeenteraadsvergaderingen van 1937 en 1938 bepleit hij, begrijpelijkerwijs dus, hun positie in de stedenbouwkundige concepten. Maar ná de oorlog bouwt hij plots de woningcomplexen alleen maar voor woningbouwverenigingen en een enkele gemeente, en niet meer voor die private ondernemers. Dat roept de vraag op wat die verandering heeft veroorzaakt. Hebben de ellendige ervaringen van de oorlog en meer in het bijzonder het tragische verlies van zijn jonge dochter Annick daar invloed op gehad? Opvallend is trouwens ook dat hij zich na 1945 niet meer in het debat mengt. Zijn schrijversactiviteiten zijn in ieder geval vanaf dan marginaal te noemen.

Voor wat betreft zijn kerkelijke opdrachten wordt verwezen naar de volgende paragraaf. Hier kan volstaan worden met de constatering dat die weliswaar divers zijn geweest – zowel kerken, als kloosters, scholen, tehuizen en een seminarie – maar nogal beperkt in aantal. Zijn ontwerpen zijn daarbij zowel vóór als na de oorlog uitgevoerd.

---

¹⁸⁰ Kuipers, *Bouwen in beton*, 150.

Alle hiervoor gestelde onbeantwoorde vragen laten onverlet dat de conclusie moet zijn dat Van Hardeveld op alle (bouw)fronten actief is geweest. Veelzijdig is hij dus ook als het gaat om de aard en de stijl van zijn ontwerpen. Natuurlijk is hij daarbij afhankelijk geweest van de wensen van zijn opdrachtgevers, doch ook op deze is de kwalificatie 'veelsoortig' gedurende zijn carrière toepasselijk.

Het kan evenwel zijn dat al die veelzijdigheden een keerzijde hebben. Door zijn diversiteit in stijlen en gebouwen is Van Hardeveld niet echt te 'etiketteren'. Hij staat niet voor een duidelijke representant van een bepaalde stroming of periode. Hij is daardoor moeilijk in de architectuurgeschiedenis te positioneren en te kwalificeren. Dat is er dan ook wellicht de oorzaak van dat tot op heden zo weinig aandacht aan zijn leven en werk is besteed.

Heeft Van Hardeveld niets 'eigens' dat hem kan worden toegedicht? Toch wel. Als we goed naar al zijn ontwerpen kijken, zien we dat de rondboog opvallend vaak terugkomt. Vanaf zijn eerste ontwerpen te Heerlen tot aan zijn laatste kerk. Van zijn woningen aan het Tempsplein, de schouwburg en het hotel te Heerlen, via de woningen te Simpelveld, de vroege Baarsjes-woningen en die in de Bataviastraat, naar de vele ingangspartijen en trapportieken in zijn wooncomplexen in Plan-Zuid. We vinden die tevens in zijn Apeldoorns Seminarie en kerken te Jutphaas en Ede, zijn woningen in Duivendrecht en tenslotte in het ontwerp van zijn laatste kerk te Amsterdam, de Catharinakerk (afbeeldingen 70).

4.2 Van Hardeveld en de katholieke bouwkunst: halfzijdig?

De kerkelijke opdrachten voor Van Hardeveld dateren van zowel vóór de Tweede Wereldoorlog als van daarna. Het religieuze werk bestaat uit zes ontworpen nieuwe kerken en één ontwerp voor een substantieel te wijzigen kerk (te Dronrijp). Daarnaast zijn er een drietal (proef)ontwerpen voor verschillende niet-gebouwde kerken. De rest van zijn religieuze oeuvre wordt gevormd door zijn magnum opus, het Klein Seminarie te Apeldoorn, alsmede door enige zusterhuizen, scholen, een parochiehuis en een wees- en bejaardenhuis. Het gaat om in totaal minder dan twintig kerkelijke opdrachten. Het vormt dus maar een beperkt deel van zijn omvangrijke portfolio.

Niet duidelijk is waarom Van Hardeveld pas in de jaren dertig zijn eerste katholiek-religieuze opdrachten krijgt. Zulks ondanks het feit dat hij al sedert 1921 katholiek is, en ondanks zijn activiteiten – bestuurlijk en vooral ook als auteur-recensent betreffende religieuze architectuur - in de mede door het episcopaat georganiseerde katholieke bouwkundige gremia. Moeten de drie in 1927 gemaakte ontwerpen van een dorpskerk, een kerk in een provinciestad en een parochiale kerk in een grotere stad

(afbeeldingen 67-69) gezien worden als een openlijke sollicitatie om toch ook uit kerkelijke hoek opdrachten te verkrijgen? Misschien dat nader onderzoek in kerkelijke archieven kan uitwijzen of hij wel of juist niet als kandidaat-ontwerper voor te bouwen kerken is genoemd. Het is speculatief, maar mogelijk was hij in de ogen van de kerkelijke autoriteiten iets te veel dissident? Wellicht is hij door zijn werken in zowel de stijl van de Amsterdamse School als de Nieuwe Zakelijkheid als te progressief en als niet-traditioneel genoeg beschouwd? Feit is dat, als hij de opdrachten uiteindelijk wel krijgt, hij bouwt in de meer traditionele trant, maar soms met eigen toegevoegde modernistische accenten. De periode 1940-1945 vormt hierbij geen cesuur in zijn religieuze bouwstijl. Zowel Molenaar als Thunnissen schrijven in hun respectievelijke necrologieën dat bij Van Hardeveld's kerken de invloeden van zowel Granpré Molière als Kropholler zijn te onderkennen, met daarbij zeker ook de eigen afgewogen nuances.¹⁸¹

Wat betekent dit voor de positie van Van Hardeveld in de katholieke bouwkunst? Moet hij (toch) beschouwd worden als een conformist ten aanzien van de katholieke architectuuridentiteit? Trouwens, is er wel sprake van één, dominante katholieke identiteit? Wat was en is daartoe de norm? In het kader van dit hoofdstuk wordt een poging gedaan deze vragen nader te beantwoorden.

Voor wat betreft die katholieke identiteit dient, zoals in hoofdstuk 1.2 is uiteengezet, een onderscheid gemaakt te worden tussen de periode tot 1930 en die erna, doorlopend tot het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw. In die eerste periode zijn katholieke architecten én hun (kerkelijke) opdrachtgevers nog zoekende naar een nieuwe stijl als opvolger van de neogotische. Er is veel vrijheid in vorm en materiaal, maar niet alles wordt in die periode met gejuich ontvangen. Boosten's 'revolutionaire' Koepelkerk te Maastricht (afbeelding 9) bijvoorbeeld is weliswaar in 1921 gebouwd, maar zijn vernieuwingsdrift leidde toen al tot een zodanig gebrouilleerde verhouding met de kerkelijke autoriteiten dat hij bijna tien jaar lang geen opdrachten meer kreeg om kerken te bouwen.¹⁸² Vanaf ongeveer 1930 wordt er, zoals eerder uitgebreider beschreven - onder invloed van het canonieke recht, de katholieke autoriteiten en de bisschoppelijke bouwcommissies, de 'Huijbergen-dagen', de opvattingen van Granpré Molière en de verwoording en verbeelding van dit alles in het R.K. Bouwblad - gestreefd naar één bepalende katholieke bouwstijl, belichaamd in het

---

¹⁸¹ Molenaar, 'Jan van Hardeveld †', 202; Thunnissen, 'J. M. van Hardeveld †', 22.

¹⁸² Jos Pouls, 'Identiteit in de Limburgse kunst van het interbellum. De casus Alphons Boosten', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum van Limburg. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel LV-2010 (Maastricht 2010) 11.

Traditionalisme. Het doel daarbij is het herstel van de katholieke 'eeuwige' waarden, na 'verval' ervan als gevolg van allerlei (ongewenste) 'moderniteiten'.

Dat streven mag als geslaagd worden beschouwd, zo is de conclusie. In het derde decennium van de twintigste eeuw wordt het katholieke 'normaal' bepaald. In ieder geval voor wat betreft de kerkelijke opdrachten. Dat daarover in toenemende mate consensus ontstaat valt op te maken uit meerdere omstandigheden: de ontwikkelingen binnen de AKKV, de 'bekering' van diverse architecten in conservatievere richting, en zelfs enige adaptatie door de zogeheten 'dissidenten'.

Dat er steeds meer consensus ontstaat over de nagestreefde dominante katholieke bouwstijl moge, indirect wellicht, blijken uit het verloop van de AKKV-vergaderingen in die periode. In 1933 stemmen slechts twee leden tegen de fusie van het blad Van Bouwen en Sieren met het R.K. Bouwblad. Dit ondanks de door Van Hardeveld toen al hiertegen geuite bezwaren dat daardoor de visie op de bouwkunst zich eenzijdig in een bepaalde richting zou ontwikkelen. Weliswaar is in oktober 1936 in Maastricht nog een motie van Van Hardeveld tegen de eenzijdigheid van het R.K. Bouwblad met meerderheid van stemmen aangenomen, enige weken later ziet Van Hardeveld zich in Den Bosch genoodzaakt een door hem ingediende nog wat scherpere motie tot hervorming van het R.K. Bouwblad niet in stemming te doen brengen, mede omdat hij ziet dat die niet haalbaar is. En in 1939 bereikt hij, met zijn handjevol medestanders, slechts dat het R.K. Bouwblad niet langer het predicaat 'verenigingsorgaan' mag voeren. In feite is dit een nederlaag, want hij was uit op een hervorming van de door het R.K. Bouwblad uitgedragen monocultuur. Kortom, uit het verloop en de uitkomst van deze vergaderingen blijkt wel dat de overgrote meerderheid van de katholieke architecten zich, expressis verbis dan wel stilzwijgend, (kennelijk) kan vinden in hetgeen de redactie van het R.K. Bouwblad tot katholieke norm heeft verheven en ook telkens met zoveel woorden als haar missie heeft verkondigd.

Door de combinatie van de eerder genoemde factoren, en mede als gevolg van de toenmalige economische crisis, ontstaat er in de jaren dertig een steeds conservatiever, cultuur-pessimistischer en daardoor behoudender klimaat. In dit klimaat schuiven ook de katholieke architecten 'mee op' in steeds conservatief-rechtsere richting. Niet alleen in hun bouwstijl, ook in hun politiek-maatschappelijke opvattingen. De eerder genoemde architect Valk bouwt in 1923 zijn waarschijnlijk grootste werk, de Sint Janskerk te Waalwijk. Deze koepelkerk is een centraalbouw in expressionistische stijl, duidelijk geënt op de Amsterdamse School. Vanaf 1930 wordt hij steeds conservatiever en ontwerpt hij alleen nog maar in traditionele stijl. Ook architecten als Van Dongen jr. en Van Moorsel, eerst nog aanhangers van de 'progressieve' stromingen, bekeren zich tot het Traditionalisme en worden zelfs, zoals hiervoor is gebleken, de grote

bestrijders van de 'modernisten'. Datzelfde geldt ook voor Siebers en Molenaar jr.¹⁸³ Misschien wordt de 'verrechtsing' van de katholieke architecten in die periode ook gevoed door hun politiek-maatschappelijke opvattingen. Waarschijnlijk mede door het door het Vaticaan voorgestane corporatisme (daarmee socialisme en liberalisme verwerpend) vertonen diverse katholieke architecten al dan niet kortstondige sympathieën voor de Nieuwe Orde van fascisme en nationaal-socialisme.¹⁸⁴ Sommigen gaan daarbij 'te ver'. Zo worden bijvoorbeeld Kropholler en Valk, beiden lid van het fascistische Zwart Front, na de oorlog veroordeeld wegens collaboratie.¹⁸⁵

Doch ook de zogeheten 'dwarsliggers' passen zich aan in de richting van de nagestreefde norm. Zoals hiervoor vermeld hebben de religieuze gebouwen van Van Hardeveld een traditionalistische basisgedachte, zij het met eigen nuances en accenten. Peutz, wiens 'Modehuis Schunck' (afbeelding 15) door Granpré Molière eerder is vergeleken met de architectuur van het communistische Rusland en als 'heidens' is gekwalificeerd¹⁸⁶, ontwerpt in die periode evenzeer zijn kerken meer in de stijl van het Traditionalisme. Pouls beschouwt het contrast tussen zijn profane en religieuze werk zelfs het meest opvallende in het oeuvre van Peutz. Hij meent dat deze tweeslachtigheid samenhangt met de afkeer van Peutz van de 'programmatische benadering' van de architectuur.¹⁸⁷ Veeleer kan de oorzaak hiervan echter gezocht worden in het simpele feit dat, wilde Peutz überhaupt kerken bouwen, hij zich moest houden aan de regels van de Codex Iuris Canonici en de invulling daarvan door de Bisschoppelijke Bouw Commissie (BBC), zoals ook Rosa Visser-Zaccagnini stelt.¹⁸⁸ Wilde er brood op de plank komen voor het grote gezin van Peutz (uiteindelijk 14 kinderen!) dan moest hij, ook in tijden van economische crisis, blijven ontwerpen. En wilde hij bouwen voor kerkelijke opdrachtgevers, dan was de visie van deze broodheren in beginsel bepalend. Dat eenvoudige gegeven is op iedere architect van toepassing. Ook Boosten ondervindt deze harde werkelijkheid. Als hij na zijn 'ban' na de bouw van de Koepelkerk weer kerken kan gaan ontwerpen, dient ook hij de traditionele vormen en materialen als uitgangspunt te nemen.¹⁸⁹ Dat doet hij dan ook, weliswaar met eigen accenten, gebaseerd op Limburgs/Rijnlandse traditie en volksaard, en daarbij de grenzen van wat

---

¹⁸³ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 165-169.

¹⁸⁴ Van den Esschert, 'Een kunstenaarsvereniging', 15, noemt hierbij expliciet de namen van Kropholler, Van Moorsel, Koldewey en Maas.

¹⁸⁵ Het Zwart Front was een Nederlandse fascistische partij, in 1934 opgericht door de katholieke seminarist Arnold Meijers. Het richtte zich vooral op het Italiaanse fascisme en was antisemitischer dan de NSB. Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Zwart_Front

¹⁸⁶ M. Granpré Molière, M., 'Enige aantekeningen bij de voorgaande beschouwingen', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1935), 104.

¹⁸⁷ Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 170. Zie ook Buch, 'Een eeuw Nederlandse architectuur', 268-269.

¹⁸⁸ Rosa Visser-Zaccagnini, *F.P.J. Peutz, Romantisch Rationalist* (Rotterdam 2013), 33.

¹⁸⁹ Pouls, 'Identiteit in de Limburgse kunst', 12.

nog 'modern' kan (vooral in materiaalgebruik) opzoekend.¹⁹⁰ Op gezag van de BBC moet hij evenwel soms zijn ontwerpen toch nog bijstellen.¹⁹¹ Kortom, ook de dissidenten passen zich wat aan.

Op al deze gronden kan worden vastgesteld dat er inderdaad sprake is, althans vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw, van een norm, een 'normaal', dat dé (dominante) katholieke identiteit in de bouwkunst bepaalt. Dat is het toen beleden Traditionalisme. Althans voor zover het *kerkelijke* opdrachten betreft.

Moeten de 'dissidenten' zoals Van Hardeveld, Peutz en Boosten dan als conformisten worden geduid? Zeker niet. Het enkele feit dat zij bij hun kerkelijke opdrachten meer traditionalistische opvattingen tot uiting brengen, betekent niet dat zij zich conformeren aan het Traditionalisme als *monocultuur*. Zij zijn niet tegen deze stroming, zij bepleiten keer op keer dat deze niet als de enige en echte ware moet worden gezien. Daar is vooral hun oppositie tegen gericht. Zij willen de vrijheid tenminste te kunnen discussiëren over andere bouwvormen en andere bouwmaterialen. En zij willen de vrijheid ook zelf in die andere vormen en materialen te kunnen ontwerpen, *naast* die van het Traditionalisme. Zoals Peutz met vooral zijn werken in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid, Boosten (en ook Wielders) met de meer expressionistische ontwerpen en Van Hardeveld met zowel werken in de trant van de (varianten van de) Amsterdamse School én de Nieuwe Zakelijkheid. Misschien geldt voor Van Hardeveld daarbij dat hij, werkend in het overwegend niet-katholieke Amsterdam, zich eenvoudigweg niet kan permitteren slechts in één enkele stijl te ontwerpen. Het 'brood-op-de-plank'-argument geldt ook ten aanzien van die andere stromingen. Daarbij kan Van Hardeveld wel in de oppositie tegen de door het R.K. Bouwblad in de jaren dertig uitgedragen en 'opgelegde' eenzijdigheid als katalysator en initiator worden beschouwd.

Die oppositie richt zich daarbij tevens tegen de 'Huijbergen-dagen'. Pouls ziet Peutz zelfs als de leider van het anti-Huijbergenkamp.¹⁹² De betreffende dissidenten hebben die dagen overigens niet of nauwelijks bezocht. In het archief van Van Dongen jr, mede-organisator van die dagen, bij het Nieuwe Instituut bevindt zich een (beperkt) aantal presentielijsten. Hieruit blijkt dat bij de tweede conferentie in 1933 Van Hardeveld en Boosten wel deelnemer zijn, maar Peutz en Wielders niet.¹⁹³ In 1935 is niemand van hen aanwezig.¹⁹⁴ Uit een verslag van de sluitingsvergadering van 1936 blijkt evenmin

---

¹⁹⁰ Pouls, *Ware schoonheid of louter praal*, 131.

¹⁹¹ Ibidem, 147 en 160-161.

¹⁹² Pouls, 'De kunstenaarsdagen', 169 en 225 e.v.

¹⁹³ *NI-Archief* DONG inv. 110592448 nr 645.

¹⁹⁴ Ibidem. Er is geen presentielijst van 1934.

van hun aanwezigheid.¹⁹⁵ Gezien de inmiddels al ontstane interne discussies lijkt dit niet zo opzienbarend. In het verslag van de sluitingsvergadering van 1937 wordt trouwens ook gerefereerd aan de 'opzettelijke wegblijvers', die in verband worden gebracht met de ontstane interne reuringen.¹⁹⁶ Het kan dan niet anders gaan dan om Van Hardeveld en zijn Limburgse kompanen.

De verhouding van Van Hardeveld tot dé katholieke bouwkunst is dus als complex te kwalificeren. Hij is van groot belang geweest als bestuurder van de diverse katholieke organisaties en schrijver van vele artikelen over de katholieke kerkarchitectuur. Daarnaast zijn de hem verstrekte kerkelijke opdrachten beperkt in aantal en heeft hij zich permanent verzet tegen de nagestreefde monocultuur. Geconcludeerd kan dan ook worden dat er van enige (halfzijdige?) 'verlamming' in die verhouding sprake is geweest.

---

¹⁹⁵ Ibidem, nr 689. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen de verslagen over de lezingen, die in het R. K. Bouwblad worden gepubliceerd, en de verslagen over een zogeheten 'sluitingsvergadering' aan het eind van de lezingen-bijeenkomsten, waar gediscussieerd wordt over allerlei kwesties.

¹⁹⁶ Ibidem. Ook uit een handtekeningenkaart van de conferentie in 1940 blijkt niet van hun aanwezigheid. Ibidem, nr 739.

Hoofdstuk 5 Samenvatting en conclusie

De centrale vraag en probleemstelling van dit onderzoek is welke positie de Amsterdamse architect Jan van Hardeveld (1891-1953) inneemt in de (katholieke) architectuur in de eerste helft van de twintigste eeuw, althans in periode dat hij daarin werkzaam is, van 1917 tot 1953.

Daartoe is eerst kort gezien welke bouwstijlen in Nederland, het land waarin Van Hardeveld (nagenoeg) uitsluitend werkzaam is, in dat tijdvak de belangrijkste waren. Dat zijn er drie: de Amsterdamse School, de Nieuwe Zakelijkheid (het Functionalisme), en het Traditionalisme.¹⁹⁷

Tevens is onderzocht of en in hoeverre de ontwerpen door katholieke architecten – zowel wat betreft hun religieuze als hun profane werk – een eigen specifieke identiteit kan of moet worden toegekend.¹⁹⁸ Geconcludeerd kan worden dat die eigen identiteit er aanvankelijk, in het tweede decennium van de twintigste eeuw, nauwelijks is. In de katholieke zuil wordt gebouwd in alle dan gangbare stromingen. Dat verandert omstreeks 1930. Diverse factoren liggen daaraan ten grondslag. Mede als gevolg van de slechter wordende economische omstandigheden ontstaat er een wat cultuurpessimistisch klimaat, waarin zich een hang naar het verleden en de traditie aftekent. Die wordt gevoed door de kerkelijke autoriteiten, zowel vanuit Rome als ook door het trouw volgende Nederlandse episcopaat. Allerlei kerkelijke regelgeving bepaalt dat teruggeslagen dient te worden op de *traditio christiana*, in het spoor van de grootse overlevering van weleer. Bepleit wordt het *herstel* van ‘eeuwige’ waarden, theocentrisch, dus met God als middel- en eindpunt. Daarbij spelen ook politiek-maatschappelijke opvattingen een rol. De katholieke leiders wensen een uitdrukkelijke profilering van de katholieke zuil in het algemeen, en dus ook die van de katholieke bouwkunst in het bijzonder, in de ‘strijd’ met andere ideologieën. De pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* van 1931 bepleit een derde weg voor de katholieke ideologie en het katholieke volksdeel, gelegen tussen het socialisme en communisme aan de ene en het liberalisme en kapitalisme aan de andere kant. Als vervolgens de bekeerling Granpré Molière, hoogleraar bouwkunde in Delft, de katholieke architectuur van een neo-scholastieke theologisch-filosofische onderbouwing voorziet en die uitdraagt op de conferenties te Huijbergen voor de (min of meer verplicht) in de AKKV verenigde katholieke architecten, ontstaat een katholieke dominante bouwkunstidentiteit. Dat is het Traditionalisme, het ambachtelijk en historisch bouwen in baksteen op sobere wijze, met gebruik van zoveel mogelijk natuurlijke materialen. Zowel het bouwen in de stijl van de Amsterdamse School

---

¹⁹⁷ Hoofdstuk 1.1

¹⁹⁸ Hoofdstuk 1.2.

als in die van de Nieuwe Zakelijkheid wordt daarbij expliciet afgewezen, als zijnde te socialistisch/communistisch dan wel te liberalistisch/kapitalistisch van oorsprong en karakter. Het is het R.K. Bouwblad, met als voornaamste redacteurs de architecten Van Moorsel, Van Dongen jr. en Molenaar jr., die deze leer vervolgens met verve uitdraagt, met veroordeling van die andere stromingen.

Van Hardeveld, evenals de traditionalisten Granpré Molière en Kropholler een katholieke bekeerling, is de eerste, die zich van meet af aan uitdrukkelijk tegen de rol van het R.K. Bouwblad verzet. Hij richt zich niet zozeer tegen het traditionalisme als een van de – door katholieke architecten - te bezigen bouwstijlen. Hij verwijt de redactie vooral de monopolisering van slechts die éne stijl als de enig ware katholieke. Hij bestrijdt haar eenzijdige gerichtheid daarop met de daarmee gepaard gaande krachtige veroordeling van andersdenkende architecten en van het gebruik van ‘modernere’ materialen als beton, glas en staal. Hij vindt dat, juist omdat het R.K. Bouwblad (ook) het orgaan is van de in de AKKV verenigde architecten, het blad evenzeer de spreekbuis zou moeten zijn van mogelijk andere opvattingen van de AKKV-leden. Van Hardeveld voert zijn strijd daarbij op polemische wijze en in vaak harde en ogenschijnlijk ook op de persoon gerichte bewoordingen. Hij wordt daarbij gesteund door met name een groep Limburgse collegae (Peutz, Boosten en Wielders). Hun strijd blijft eigenlijk zonder resultaat. Het enige, dat zij na een tiental jaren van opponeren weten te bereiken, is dat vanaf augustus 1939 het R.K. Bouwblad niet langer het orgaan is van het AKKV.

Van Hardeveld voert de discussie met het R.K. Bouwblad niet ‘pour besoin de la cause’. Want uit zowel zijn publicaties als zijn werken, die beide in dit onderzoek zijn betrokken, blijkt dat hij zich niet in enig keurslijf wenst te laten veteren. Hij wenst zich niet te conformeren aan slechts één bouwstijl, ook niet als die na 1930 de min of meer voorgeschreven en dominante katholieke wordt. Gedurende zijn hele carrière heeft hij de vrijheid gevoeld en genomen te ontwerpen op een wijze, die hem en ook zijn opdrachtgevers goeddunken. In de traditionele stijl, al dan niet met eigen accenten, maar ook in die van de expressionistische Amsterdamse School of de functionalistische Nieuwe Zakelijkheid. Misschien is Van Hardeveld, zo blijkt uit analyse van zijn publicaties, niet altijd even helder en consistent geweest in zijn beschouwingen en kwalificaties over de verschillende stijlen. Misschien zijn zijn stijlstandpunten wel eens tegenstrijdig. Maar dat neemt niet weg dat hij als een veelzijdig architect kan worden beschouwd, die de verschillende bouwwijzen op karakteristieke en karaktervolle wijze heeft vormgegeven.

Van Hardeveld blijkt dus inderdaad de 'Popperiaanse falsificatie' als in de Inleiding van dit onderzoek door Luykx is bedoeld.¹⁹⁹ Anders dan zijn mede-bekeerlingen Granpré Molière en Kropholler is hij niet 'verzand' in een mede door de katholieke kerkelijke autoriteiten en leer voorgeschreven monocultuur. Hij bespeelt het hele register van stijlen. De keerzijde van die veelzijdigheid lijkt evenwel te zijn dat hij niet de geschiedenis ingaat als een uitgesproken vertegenwoordiger van of zelfs vernieuwer binnen een bepaalde stroming. Dat gegeven, gevoegd bij het feit dat hij geen archief heeft nagelaten en zijn werk tot nu toe niet is geïnteriseerd, is er wellicht debet aan dat tot nog toe de schijnwerpers niet of onvoldoende op hem gericht zijn geweest. Dat is niet terecht, omdat hij in de katholieke bouwkunst in met name het Interbellum een te belangrijke rol heeft gespeeld. Die rol heeft hij vervuld in het 'binnenzuilse' katholieke debat, middels zijn publicaties, en ook door zijn vele bestuursfuncties alsmede natuurlijk ook door zijn omvangrijke oeuvre. Hij was daarin tegelijk én vasthoudend in zijn polemieken over het katholieke bouwblad én ook flexibel ten aanzien van zijn ontwerpen. Wellicht zou hij op beide met enige trots terug mogen kijken. Vandaar de ondertitel van het resultaat van dit onderzoek: Bogen op (on)buigzaamheid?

---

¹⁹⁹ Luykx, 'Schilderkunst en architectuur', 162.

Geraadpleegde literatuur en andere bronnen

1 Publicaties van Jan van Hardeveld

1. Hardeveld, J.M. van, 'De normaalwoning', *De Nieuwe Amsterdammer* 8 juni 1918, ook gepubliceerd in *Wendingen* 1 (1918), nr 6, 23-25.
2. Hardeveld, J.M. van en J.A. Pauw. 'Uit de geschiedenis van een geslaagde prijsvraag', *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 185-186.
3. Hardeveld, J.M. van en J.A. Pauw. 'Middenstandswoningen aan het Temsplein te Heerlen', *Bouwkundig Weekblad* 42 (1921) 287-290.
4. Hardeveld, J.M. van. 'Het landhuisje te Aerdenhout', *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 356-357.
5. Hardeveld, J.M. van, *Isolabouw, N.V. Internationale Gewapendbeton-Bouw Breda, prospectus van 'Isolabouw'* (Breda, z.j.), waarschijnlijk circa 1922.
6. Hardeveld, J.M. van. 'Ontwerp voor vier betonwoningen te Brussel', *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 409-411.
7. Hardeveld, J.M. van. 'Het vraagstuk der volkshuisvesting in de verwoeste gewesten in België', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1924, 182-188.
8. Hardeveld, J.M. van. 'De Tweede Vijzelstraat bebouwing', *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925) 121-124.
9. Hardeveld, J.M. van, 'Bouwen in Amsterdam', *Klei* 17 (1925) 109-118.
10. Hardeveld, J.M. van, 'Architectonische meubelen', *Architectura* 29 (1925) 215-216.
11. Hardeveld, J.M. van, 'Ontwerp voor een Schouwburg aan het Rembrandtplein te Amsterdam', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1925, 184-186.
12. Hardeveld, J.M. van, 'La ceramique Bretonne', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1926, 58.
13. Hardeveld, J.M. van, 'De Architect en de Kerkschilder', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1926, 140-141.
14. Hardeveld, J.M. van, 'De Renaissancemeesters aan de teekentafel', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1927, 34.
15. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den St. Jan Baptist te Waalwijk', *Opgang* 6 (1926) 1077-1082.

16. Hardeveld, J.M. van, 'Onze Lieve Vrouwe van Lourdes-kerk te Scheveningen', *Opgang* 7 (1927) 41-44.
17. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den H. Fabianus-Sebastianus te Apeldoorn', *Opgang* 7 (1927) 122-126.
18. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den heiligen Martinus te Hillegom', *Opgang* 7 (1927) 218-222.
19. Hardeveld, J.M. van, 'Dr. P.J.H. Cuypers als kerkbouwer', *Opgang* 7 (1927) 357-358.
20. Hardeveld, J.M. van, 'De H. Sacramentskerk te Den Haag', *Opgang* 7 (1927) 457-462.
21. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van Maria-Onbevlekt-Ontvangen te Soestdijk', *Opgang* 7 (1927) 537-541.
22. Hardeveld, J.M. van, 'De Sint Franciscus-kerk en klooster te Heerlen', *Opgang* 7 (1927) 602-605.
23. Hardeveld, J.M. van, 'Een Amsterdamsch kerkgebouw', *Geïllustreerd Zondagsblad* 13 maart 1927.
24. Hardeveld, J.M. van, 'L' architecture Hollandaise des dernières années', *L'Émulation: publication mensuelle de la société centrale d'architecture de Belgique* 47 (1927) 137-146; 48 (1928) 9-18 en 25-33.
25. Hardeveld, J.M. van, 'Verslag van de Gildereis juli 1927', *Het Gildeboek* 10 (1927) 81-99.
26. Hardeveld, J.M. van, 'Moderne katholieke kerkbouw', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1927, 189.
27. Hardeveld, J.M. van, 'Opbouwen', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereniging*, 1927, 191.
28. Hardeveld, J.M. van, 'Oprichting van een vereniging voor de aankoop van katholieke kunst voor het huisgezin', *Het Gildeboek* 11 (1928) 139-140.
29. Hardeveld, J.M. van, 'Het Probleem van Amsterdams Binnenstad', *De Tijd* 2 januari 1928.
30. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van de H. Barbara te Leveroy (L) door architect Jos. Wielders', *Opgang* 8 (1928) 17-22.
31. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk te Frielingsdorf', *Opgang* 8 (1928) 706-707.
32. Hardeveld, J.M. van, 'De Pius-stichting te Alkmaar', *Opgang* 9 (1929) 385 en 393-397.
33. Hardeveld, J.M. van, 'Twee merkwaardige communiebanken', *Het Gildeboek* 12 (1929) 2.

34. Hardeveld, J.M. van, 'Nog eens: iets over de organisatie van ons Tijdschrift', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereeniging*, 1929, 1-2.
35. Hardeveld, J.M. van, 'Een Architecten-adreslijst', *Mededeelingen, Orgaan van de vakgroep bouwkunst der Alg. R.K. Kunstenaarsvereeniging*, 1929, 62.
36. Hardeveld, J.M. van, 'Inleiding', in: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929*, feestuitgave bij het zestig jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde, ook separaat uitgegeven als *Ars Sacra* (Leiden 1929), onder redactie van J.M. Van Hardeveld.
37. Hardeveld, J.M. van, 'Kerkelijke bouwkunst', in: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1919-1929*, feestuitgave bij het zestig jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde, ook separaat uitgegeven als *Ars Sacra* (Leiden 1929), onder redactie van J.M. Van Hardeveld.
38. Hardeveld, J.M. van, 'Vernieuwing in den Roomsch-Katholieken Kerkbouw', *Algemeen Handelsblad* (bijvoegsel) 19 april 1930.
39. Hardeveld, J.M. van, ed., 'Bij het eerste nummer', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 1-3.
40. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den H. Joannes te Eygelshoven (L.)', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 4-5 en *Roeping* 8 (1929-1930), 496 e.v.
41. Hardeveld, J.M. van, 'Bij het werk van Peter Hecker', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 27-28.
42. Hardeveld, J.M. van, 'De R.K. kerk te Nieuwstadt (L.)', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 36-38 en *Roeping* 8 (1929-1930), 383 e.v..
43. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den H. Adrianus te Naaldwijk', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 68-69.
44. Hardeveld, J.M. van, 'Nog eens Peter Hecker', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 77-78.
45. Hardeveld, J.M. van, ed., 'Van nieuwen wijn en oude zakken', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 81-82.
46. Hardeveld, J.M. van, 'Het R.K. Lyceum voor meisjes te Den Haag', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 85-87.
47. Hardeveld, J.M. van, 'Ontwerp van een R.K. School met onderwijzerswoning te Schermer', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 99-100.
48. Hardeveld, J.M. van, 'Eenheid of eenvormigheid', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 118.
49. Hardeveld, J.M. van, 'De St. Franciscuskerk te Mörsenbroick', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 119-121.
50. Hardeveld, J.M. van, 'Kloosterbouw in Nederland', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 146-147.

51. Hardeveld, J.M. van, 'Kerkenbouw in Beieren', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 151-153.
52. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van O.L.Vr. van Goeden Raad te Honselersdijk (Zuid-Holl.)', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 161-163.
53. Hardeveld, J.M. van, 'De plaatsing van het hoogaltaar in het presbyterium', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 168-169.
54. Hardeveld, J.M. van, 'Bij het werk van Albert Bosslet', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 177-183.
55. Hardeveld, J.M. van, 'Nicolaas Molenaar sr. tachtig jaar', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 209-217.
56. Hardeveld, J.M. van, 'Nijmegen bouwt', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 241-243 en *Roeping* 8 (1929-1930), 582 e.v.
57. Hardeveld, J.M. van, 'Uit Medan', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 265-266.
58. Hardeveld, J.M. van, 'Kerkbouw', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 306-308.
59. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van de H. Agatha te Boekel', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 324-331.
60. Hardeveld, J.M. van, 'Socialistische kunst', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 337-339.
61. Hardeveld, J.M. van, 'Het klooster der E.E.P.P. Minderbroeders te Venray', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 340-345.
62. Hardeveld, J.M. van, 'Kerk van den H. Jozef te Zwaagdijk', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 369-371.
63. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk van den H. Martinus te Ankeveen', *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 353-356.
64. Hardeveld, J.M. van, 'Het platte dak in den kerkbouw', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 24-25.
65. Hardeveld, J.M. van, 'Duitsche oorlogskerkhoven in België', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 37-40.
66. Hardeveld, J.M. van, 'Het aarts-bisschoppelijk groot en klein seminarie te Bamberg', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 56-63.
67. Hardeveld, J.M. van, 'Het religieus werk van Evarist de Buck', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 69-72.
68. Hardeveld, J.M. van, 'Bij het werk van Mari Andriessen', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 310-312.
69. Hardeveld, J.M. van, 'Kunstenaarsgroep "La croix latine"', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 360-365.

70. Hardeveld, J.M. van, ed., 'Inleiding tot den derden jaargang', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 1.
71. Hardeveld, J.M. van, 'Het hooghuis in badkamerstijl', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 58-59.
72. Hardeveld, J.M. van, 'De H. Hartkerk te Bussum', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 273-275.
73. Hardeveld, J.M. van, 'De ambachtsschool te Edam', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 306-310.
74. Hardeveld, J.M. van, 'De kankeraars', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 376-377.
75. Hardeveld, J.M. van, 'De huiszegen; verslag van een prijsvraag', *Het Gildeboek* 16 (1933) 59-67.
76. Hardeveld, J.M. van, 'Het belichtingsvraagstuk in onze kerken (dagverlichting)', *Het Gildeboek* 16 (1933) 2.
77. Hardeveld, J.M. van, 'De Centrale Velsen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933) 125-131.
78. Hardeveld, J.M. van en H.N.J. Hoosemans, 'R.K. kerk te Amsterdam-West', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933) 179-183.
79. Hardeveld, J.M. van, 'De tentoonstelling van den Kring Rotterdam van den B.N.A.', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933) 462-463.
80. Hardeveld, J.M. van, 'De van Löben Selsschool te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1934) 42-44.
81. Hardeveld, J.M. van, 'In memoriam Jac. Duncker', *Het R.K. Bouwblad* 6 (1934-1935) 267-268.
82. Hardeveld, J.M. van, 'De uitbreiding van het Ste. Lidwina-Ziekenhuis te Den Helder', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1935-1936) 33-39.
83. Hardeveld, J.M. van, 'Geluidsaborbeerende plafond- en muurbepreisteringen', onderschrift bij artikel Ir. J.G. van der Sande, *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 122 en 155.
84. Hardeveld, J.M. van, 'Een gevel aan de Groote Markt te Heerlen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 122-123.
85. Hardeveld, J.M. van, 'De camouflage van het Trocadéro', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 129.
86. Hardeveld, J.M. van, 'Prisma der Kunsten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 130-131.
87. Hardeveld, J.M. van, 'Het architectendiploma in België en Nederland', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 312-314.

88. Hardeveld, J.M. van, 'Het Aartsbisschoppelijk Seminarium', *Vakblad voor de bouwbedrijven* 32 (1936) 172-176.
89. Hardeveld, J.M. van, 'Zet de bril af', *R.K. Bouwblad* 7 (1936) 252-253.
90. Hardeveld, J.M. van, 'Kantoorgebouw stroomverkoop te Maastricht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 338-339.
91. Hardeveld, J.M. van, 'Architectendiploma en titelbescherming', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 329-335.
92. Hardeveld, J.M. van, 'Kleurenpracht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 381.
93. Hardeveld, J.M. van, 'Tempelbouw', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 387.
94. Hardeveld, J.M. van, 'De nieuwe A.V.R.O.-studio te Hilversum', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 425-428.
95. Hardeveld, J.M. van, 'In memoriam Wolter te Riele', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 58 (1937) 97-99.
96. Hardeveld, J.M. van, 'Gildereis 1936', *Het Gildeboek* 19 (1936) 153-156.
97. Hardeveld, J.M. van, 'De Gildereis 1937 (vervolg)', *Het Gildeboek* 19 (1936) 183-188. [NB: 1937 moet zijn 1936].
98. Hardeveld, J.M. van, 'De kerk der H. Engelbewaarders te Badhoevedorp', toelichting bij de recensie van de redactie over deze kerk, *Het R.K. Bouwblad* 9 (1938) 337-341.
99. Hardeveld, J.M. van, 'Het "zusterhuis" bij het seminarie te Apeldoorn', *Het Gildeboek* 21 (1938) 157-160.
100. Hardeveld, J.M. van, 'R.K. kerk te Badhoevedorp', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 177-179.
101. Hardeveld, J.M. van, 'Amsterdam als monument', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 177-179.
102. Hardeveld, J.M. van, 'De neuro-chirurgische kliniek St. Ursula te Wassenaar', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940) 367-371.
103. Hardeveld, J.M. van, 'Een complex van 36 woningen te Duivendrecht', *Bouwbedrijf en openbare werken* 19 (1942) 17-21.
104. Hardeveld, J.M. van, 'Hoe de limiet te bepalen van het architectonisch werk dat een architect gelijktijdig kan of zou mogen verrichten', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 64 (1946) 14-16.
105. Hardeveld, J.M. van, 'Kerk of panorama', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 64 (1946) 145-146.

106. Hardeveld, J.M. van, 'Hastings [18 Int. Congres voor woningbouw en stadsontwikkeling]', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 64 (1946) 233-234.
107. Hardeveld, J.M. van, 'Plymouth, Exeter en Bristol', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 64 (1946) 259-260.

2 Overige geraadpleegde literatuur

Behrens, Peter, 'Über die Beziehungen der künstlerischen und technischen Problemen von Professor Peter Behrens', met inleiding van H. Th. Wijdeveld, *Wendingen* 3 (1920), nr 3-4, 4-20.

Berben, Joh. H., 'Een complex betonwoningen te 's-Hertogenbosch', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting* 5 (1924), bijlage 1-16.

Berlage, H.P. *Moderne bouwkunst in Nederland, deel 2: De volkswoning, hoogbouw*, Rotterdam 1935).

Blijdenstijn, Roland & Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940* (Nijmegen 2000).

Blijstra, R., *C. van Eesteren* (Amsterdam 1968).

Brouwers, Ruud, Hans Ibelings en Arjan Oosterman ed., *Architectuur in Nederland* (Utrecht 1993).

Buch, Joseph, *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990* (Rotterdam 1993).

Constantinus, P., *Liturgie en kerkbouw* (Schiebroek 1939).

Derks, Axel, Jan-Jaap Kuyt en Juliette Roding, *A.J. Kropholler 1881-1973. Terugkeer tot de Hollandse architectuurtraditie* (Rotterdam 2002).

Dongen jr., Jan van, 'Christocentrische Kirchenkunst', *Het Gildeboek* 7 (1924) 98-108.

Dongen jr., Jan van, 'De plaatsing van het altaar', met onderschrift J.M. van Hardeveld, *Van Bouwen en Sieren* 1 (1930) 218.

Dongen jr., Jan van, 'Over de oorzaken van 't gebrek aan stijl en de geringe eenheid in opvatting bij den bouw van Katholieke kerken in den tegenwoordigen tijd', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 2-4.

Dongen jr., Jan van ed., 'Nieuws! Inleiding tot den vierden jaargang', *Van Bouwen en Sieren* 4 (1933) 1-3.

Dongen jr., Jan van, 'Het moderne program van de kerkbouw', *Katholiek Bouwblad* (1949-1950) 84-89.

Eesteren, C. van, 'De functionele stad', *De 8 en Opbouw*, 6 (1935) 105-118

Esschert, Marijke van den, 'Een kunstenaarsvereniging in een veranderende samenleving 1920-1995' in: L. van Liebergen ed., *Ars Domini. Een gebed zonder end* (Uden 1995) 9-26.

Esschert, Marijke van den, 'Ontwikkeling van de katholieke kerkenbouw tot 1940' in: L. van Liebergen ed., *Ars Domini. Een gebed zonder end* (Uden 1995) 28-37.

Fanelli, Giovanni, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* (Den Haag 1978).

Fraenkel, Francis F., *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, diss. 1976 Utrecht (Alphen aan de Rijn 1976).

Geenen, C.G., 'De nieuwe St. Augustinuskerk te Amsterdam, ontwerp architect J.M. van Hardeveld B.N.A.', *Het Gildeboek* 19 (1936) 13-18.

Granpré Molière, M., 'Buitenlandsche invloeden op de nieuwe bouwkunst', *Algemeen Handelsblad* (bijvoegsel) 19 april 1930.

Granpré Molière, M., 'Voordracht over bouwkunst, gehouden op de K.K.D. 1932 te Huijbergen', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 179-183.

Granpré Molière, M., 'Rede bij de opening der tentoonstelling van katholieke religieuze kunst te Den Bosch', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1935), 20-24.

Granpré Molière, M., 'Enige aantekeningen bij de voorgaande beschouwingen', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1935), 103-108.

Granpré Molière, M., 'De taak van de bouwkunst in de jaren van strijd', *Het Gildeboek* 20 (1937) 5-9.

Granpré Molière, M., 'Het aandeel van de Deltse school', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 321-329.

Groenendijk, Paul, *De Nederlandse architectuur in een notendop* (Amsterdam 2004).

Gropius, Walter, *Internationale Architektur* (Mainz en Berlin 1981, facsimile van de tweede druk van 1927).

Hardeveld, Yann en Annick, *Annick van Hardeveld 1923-1945, een persoonlijke familiegeschiedenis* (Eindhoven/Wijchen 2013).

Haslinghuis, E.J. en H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (5^e druk; Leiden 2005).

Hendriks, J.P.L., 'Een R.K. Kerk aan den Amstelveenschen weg te Amsterdam van arch. J.M. v. Hardeveld B.N.A.', met toelichting v. H., *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 157-163.

Hooimeijer, Fransje en Annuska Pronkhorst, *Berlage, een bouwmeester in beeld* (Alphen aan de Rijn 2002).

Ibelings, Hans, *Nederlandse architectuur van de 20^e eeuw* (Rotterdam 1995).

Ibelings, Hans, 'Het andere modernisme; traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960', *Archis* 1988, nr. 6, 36-51.

Ibelings, Hans ed., *Architecten in Nederland. Van Cuypers tot Koolhaas* (Amsterdam/Gent 2005).

Ibelings, Hans en Vincent van Rossum, *De nieuwe traditie. Continuïteit en verandering in de Nederlandse architectuur* (Amsterdam 2009).

Janssen, J. en Th. Beckers, 'Katholieke planologie. Verzuiling en ruimtelijke ordening in Noord-Brabant en Limburg, 1920-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007) 350-356.

Kools. G.C., 'De uitbreiding van Eindhoven', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 5 (1925) 129-134.

Kropholler, J. en C.M. van Moorsel, *Gedachten over kerkbouw* (Den Haag 1925).

Kropholler, A.J., 'Over hedendaagschen kerkbouw', *Bouwkundig Weekblad* 46 (1926) 13-15 en 23-29.

Kropholler, A.J., 'Over kerkbouwstijl', *Het R.K. Bouwblad* 1 (1929) 85-86.

Kropholler, A.J., *Über den Kirchenbau von Heute, Over hedendaagschen kerkbouw* (Genf 1931).

Kropholler, A.J., *Bouwkunst in de 20ste eeuw* (Amsterdam 1953).

Kuipers, Marieke, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940* ('s-Gravenhage 1987).

Kuitenbrouwer, F., 'Tusschen de kleihoopen', *De Gemeenschap* 8 (1931) 612-616.

Leenheer-Wessel, Esther, 'Architectuur in het interbellum', in: *De Amsterdamse school in West-Brabant. Bouwen met Jacques Hurks*, jaarboek 77 (2017) van De Ghulden Roos.

Lemaire, R., 'Het nieuwe seminarie van Apeldoorn', *Het Gildeboek* 18 (1935) 107-121.

Luykx, P., 'Andere katholieken' in: P. Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 9-42.

Luykx, P., 'Schilderkunst en architectuur', in: *'Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte'. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007) 111-162.

Merkelbach, B., 'Na-oorlogse Amsterdamse woningbouw', *Bouwkundig Weekblad* 73 (1955) 331-341.

Molenaar, N.F.A. jr., 'Jan van Hardeveld †', *Katholiek Bouwblad* 20 (1952-1953) 202-203.

Moorsel, C.M. van Pzn, 'Een algem. Katholieke kunstenaarsvereniging', *Van Bouwen en Sieren* 2 (1931) 257-258.

Moorsel, C.M. van Pzn ed., 'Het aartsbisschoppelijk klein seminarie te Apeldoorn', *Het R.K. Bouwblad* 7 (1936) 209-223, met een verweer van J.M. van Hardeveld en een antwoord van de redactie, 252-254.

Moorsel, C.M. van Pzn ed, 'De kerk der H. Engelbewaarders te Badhoevedorp', met toelichting J.M. van Hardeveld, *Het R.K. Bouwblad* 9 (1938) 337-341.

Nijhof, Wim H., *Een toren zo hoog als de hemel. Jan van Dongen (1896-1973), bouwer van kerken, kloosters en kapellen* (Apeldoorn 2005).

N.N., 'Het gebouw der openbare leeszaal te Heerlen door J.M. van Hardeveld', *Wendingen* 1(1918) nummer 6, 15

N.N., 'Aanteekeningen bij de rotterdamsche betonwoningen, architecten Pauw en Hardeveld', *De Stijl*, 4 (1921) 152 en 5 (1922) 164.

N.N., J.M. van Hardeveld (1891-1953), Architectuur als de synthese tussen het praktische en het ideële', een essay, *Archivijzer*:
<https://www.bonas.nl/archivijzer/architecten.php> geraadpleegd juni 2020

N.N., 'Inleiding', in: *Kunst en Identiteit in het Interbellum*, reader Open Universiteit (Heerlen 2016).

Peet, Jan 'De traditie van land en volk. Een ideologie in het r.k. bouwblad', *Plan, Maandblad voor ontwerp en omgeving* 7(1976) 17-32.

Peet, Jan 'De kerk als spiegel van de kerk: een oriëntatie op kerkbouw en geschiedenis' in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* (1981) 81-106.

Pouls, J., 'De kunstenaarsdagen van de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging in Huijbergen (1932 – 1940). Bakermat van de Delftse School' – deel 1, *Trajecta* 10, nr. 2 (2001) 160-183, deel 2, *Trajecta* 10, nr. 3 (2001) 225-243.

Pouls, Jos H., *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Maastricht 2002).

Pouls, Jos, 'Identiteit in de Limburgse kunst van het interbellum. De casus Alphons Boosten', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum van Limburg. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel LV-2010 (Maastricht 2010) 1-23.

Redactie, 'Verantwoording', *Het R.K. Bouwblad* 1 (1929) 1-3.

Schilt, Jeroen en Jouke van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990* (Rotterdam 1992).

Schiphorst, Lidwien, *A.J.N. Boosten, Expressief vernieuwer van het katholiek bouwen* (Rotterdam 2006).

Smits, A.P., 'Het aartsbisschoppelijk seminarie te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 57 (1936) 2-16.

Stenvert, Ronald e.a., *Monumenten in Nederland, Limburg* (Zwolle 2003).

Stenvert, Ronald e.a., *Monumenten in Nederland, Noord-Holland* (Zwolle 2006)

Stuyt, Jan, 'Het gedenkboek van het St. Bernulphusgilde, een nabetrachting door Jan Stuit', *Van Bouwen en Sieren* 1(1930) 33-35, 49-50 en 65-67.

Stuyt, Jan, 'Over koepelbouw', *Van Bouwen en Sieren* 3 (1932) 98-108.

Sweys, A.H., 'Betonbouw te Rotterdam', *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925) 138-141.

Tjaden, M.E.H., 'De groei van Amsterdam-Oost ("Indische buurt)", *Het Bouwbedrijf* 4 (1927) 251-257 en 273-277

Thunnissen, H., 'J. M. van Hardeveld † 11 maart 1953', *Het Gildeboek* 35 (1953) 21-24.

Van der Velde, J.J., *Stadsontwikkeling van Amsterdam 1939-1967* (Amsterdam 1968) 226.

Versteeg, G., 'De Rotterdamsche Betonwoningen', *Klei* 13 (1921) 241-245.

Visser-Zaccagnini, Rosa, *F.P.J. Peutz, Romantisch Rationalist* (Rotterdam 2013).

Vriend, J.J., 'Dictatuur in het Delftsche bouwen', *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1946.

3 Geraadpleegde archieven:

Archief Annick van Hardeveld te Eindhoven

Twee ordners met documentatie (in bezit bij de kleindochter van Van Hardeveld).

Gemeente Ouder-Amstel

Bouwarchief BWT

- inv. 556-572-637-651-725-794: m.b.t. diverse projecten Van Hardeveld

Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen

Archief 352: AKKV

- inv. 4: verslagen van de algemene ledenvergaderingen, 1922-1924 en 1937
- inv. 14: agenda's voor en verslagen van vergaderingen van het hoofdbestuur en het dagelijks bestuur
- inv. 19: verslagen van de algemene ledenvergaderingen, 1933, 1935, 1938
- inv. 48-51: agenda's voor en verslagen van vergaderingen van de groep Bouwkunst, 1921-1927, 1929-1940
- inv. 116: verslagen en agenda's van ledenvergaderingen van de groep Architectuur, 1920-1938
- inv. 165: stukken betreffende het RK Bouwblad, 14-daags tijdschrift voor bouw- en sierkunst, 1934-1937
- inv. 203: stukken betreffende de Studieclub van RK Architecten van het bisdom Roermond, 1935-1939

Nieuwe Instituut te Rotterdam

Archief BNAR:

- inv. 110415232: diverse foto's van werken Van Hardeveld

Archief DONG:

- inv. 110592448: nr 632: correspondentie met J.M. Van Hardeveld
nr 638: Katholieke Kunstenaarsvereniging
nr 645: K.K.D (studiedagen A.K.K.V.)
nr 689: Studiedagen Huijbergen 1936

nr 692: Studiedagen Huijbergen 1939

nr 693: Studiedagen Huijbergen 1941

nr 739: Studiedagen Huijbergen 1940

- inv. 110592463: lezing 3 november 1925

Archief EVER:

- inv. 110565588-110565638-110565639-110565648 en t128-t133-t322: diverse tekeningen, waaronder aantal projecten, ontworpen door Van Hardeveld

Archief HARD:

- inv. 110691519: diverse foto's (negatieven en diapositieven)

Archief TENT:

- inv. 110337575: foto's van gebouwen van de architect J.M. Hardeveld

Stadsarchief Amsterdam

Bouwarchieven (omvangrijke hoeveelheid: vide verder oeuvrebijlage) met betrekking tot diverse gebouwen en woonbouwcomplexen door Van Hardeveld tussen 1922-1953.

Stadsarchief Breda

Archief ARCO 0591

- inv. 1048: betonwoningen in Teteringen

4   Geraadpleegde websites

www.020apps.nl
www.akkv.nl
www.amsterdam.nl/stadsarchief
www.amsterdamse-school.nl
www.amstelveenweb.com
www.archimon.nl
www.architectuur.org
www.architectuuramsterdam.nl
www.architectuurgids.nl
www.bna.nl
www.bonas.nl
www.cultureelerfgoed.nl
www.dbnl.org
www.delpher.nl
www.erfgoedmonitor.nl
www.geoplaza.vu.nl/projects/kerken/
www.google.nl/maps
www.haagsgemeentearchief.nl
www.hetnieuweinstituut.nl
www.laardercourant.n
[www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl:](http://www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl)
www.nationaalgeoregister.nl
www.nl.pinterest.com
www.reliwiki
www.resources.huygens.knaw.nl
www.rotterdam.nl/wonen-leven/monumenten
www.ryckheyte.nl/cultureel-erfgoed
www.stadsarchief.breda.nl
www.tresor.tudelft.nl/
www.wikimedia.org
www.wikipedia.org
www.wikiwand.com

BIJLAGE 1 AFBEELDINGEN

Afbeelding 1: Berlage, Koopmansbeurs (Beurs van Berlage), 1898-1903 Amsterdam

Bron: beeldbank RCE, nr 14335-61402

Afbeelding 2: Van der Mey, de Klerk en Kramer, Scheepvaarthuis, 1913-1916 Amsterdam

Bron: beeldbank RCE, nr 10354-2526

Afbeelding 3: De Klerk, het Schip, 1914-1920 Amsterdam
Bron: beeldbank RCE, nr 324.167

Afbeelding 4: De Klerk en Kramer, De Dageraad, 1918-1923 Amsterdam
Bron: beeldbank RCE, nr OF-05814

Afbeelding 5: Dudok, Stadhuis, 1928-1931 Hilversum
Bron: beeldbank RCE, nr 523.835

Afbeelding 6: Wils, Olveh-verzekeringen, 1932 Den Haag
Bron: beeldbank gemeentearchief Den Haag, nr 5.02672

Afbeelding 7: Oud, woningcomplex Kiefhoek, 1925 Rotterdam
Bron: beeldbank RCE, nr 345.406

Afbeelding 8: Brinkman en van der Vlugt, Van Nelle-fabriek, 1927-1930 Rotterdam
Bron: beeldbank RCE, nr 1221-36219

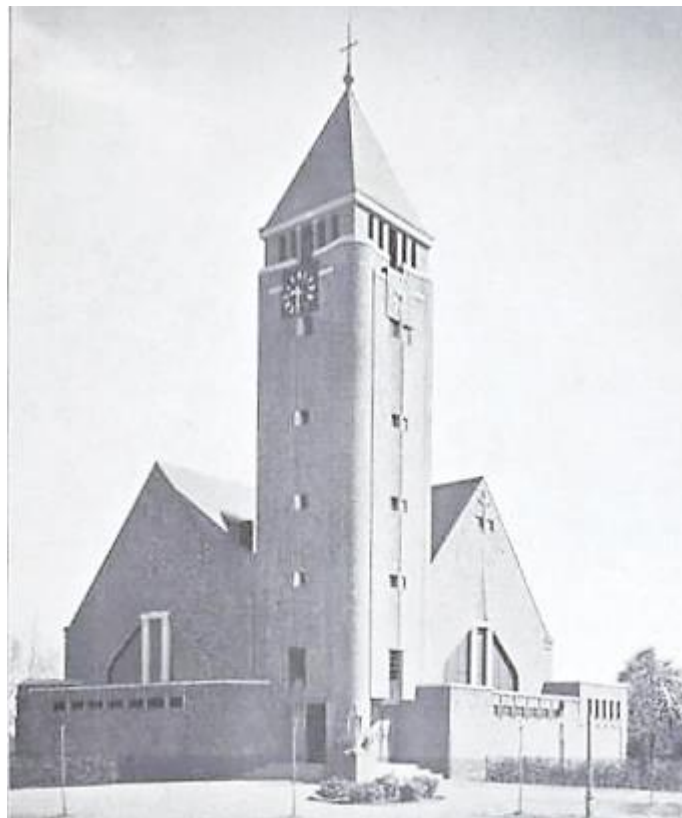

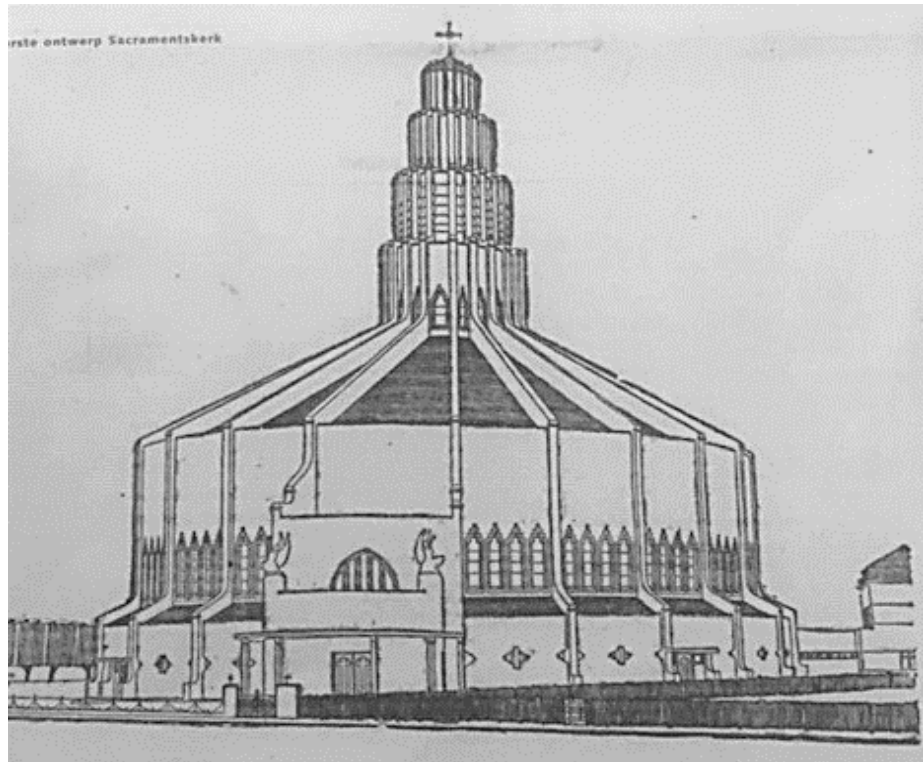
Afbeelding 9: Boosten, H. Hartkerk, 1921 Maastricht
Bron: beeldbank RCE, nr OF-08036

Afbeelding 10: Wielders, H. Barbarakerk, 1925 Leuven
Bron: *Opgang* 8 (1928) 17

Afbeelding 11: Van Dongen jr, Sacramentskerk, 1925 Breda
Bron: Dagblad van Noord-Brabant 18 oktober 1924

Afbeelding 12: Van Dongen jr, Sacramentskerk, 1925 Breda
Bron: Stadsarchief Breda, nr 19670284

Afbeelding 13: Kropholler, Raadhuis, 1921 Waalwijk
Bron: beeldbank RCE, nr 222.788

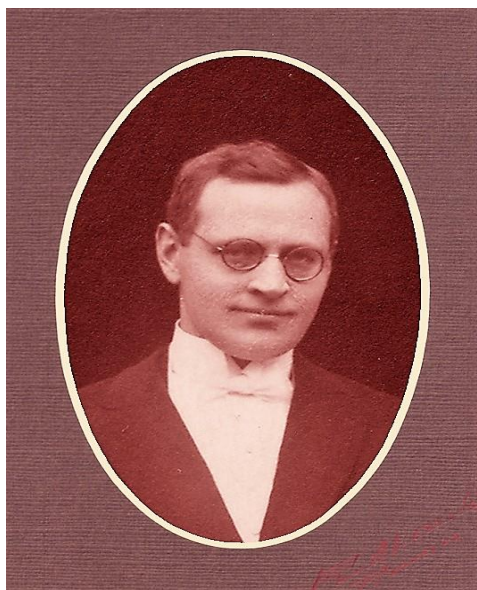
Afbeelding 14: Peutz, Raadhuis, 1936-42 Heerlen
Bron: google afbeeldingen (raadhuis+heerlen)

Afbeelding 15: Peutz, Modehuis Schunck, 1935 Heerlen
Bron: beeldbank RCE, nr 504.618

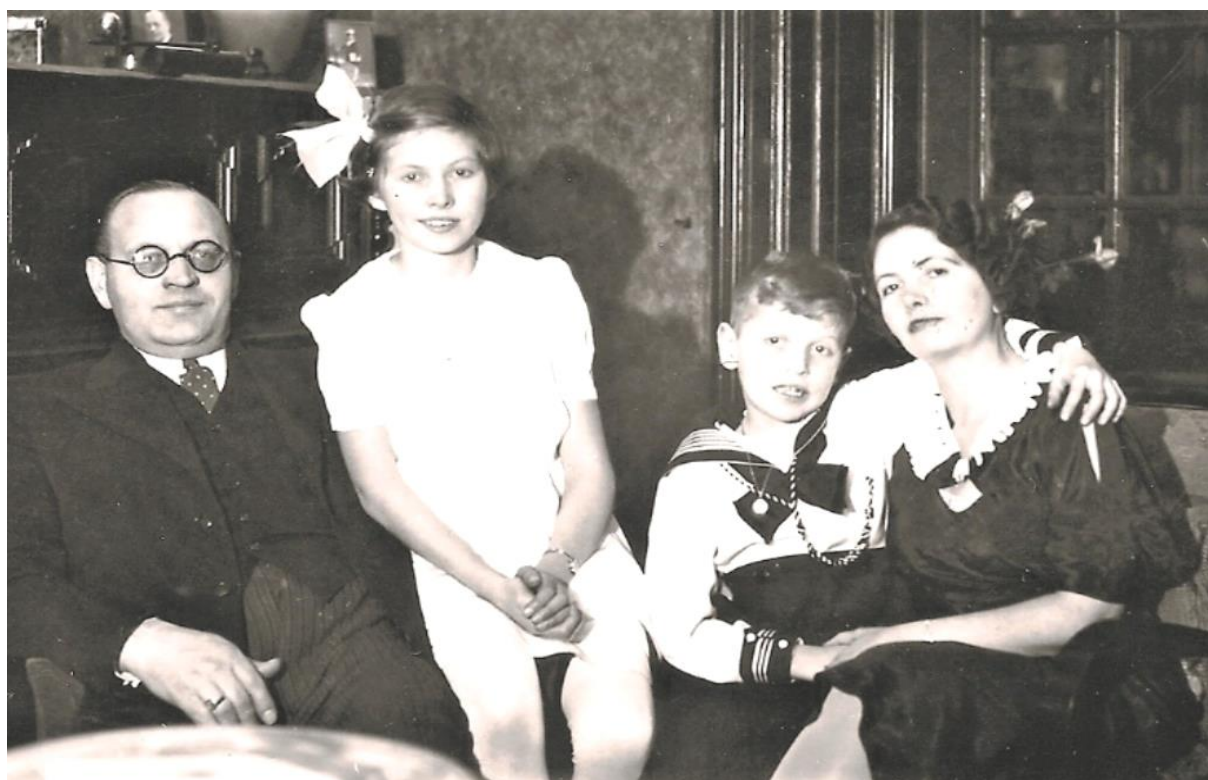
Afbeelding 16: Jan Van Hardeveld 1922
Bron: familie-archief

Afbeelding 17: Huwelijk 26 december 1922
Bron: familie-archief

Afbeelding 18: Jan Van Hardeveld en zijn gezin op 7 november 1935
Bron: familie-archief

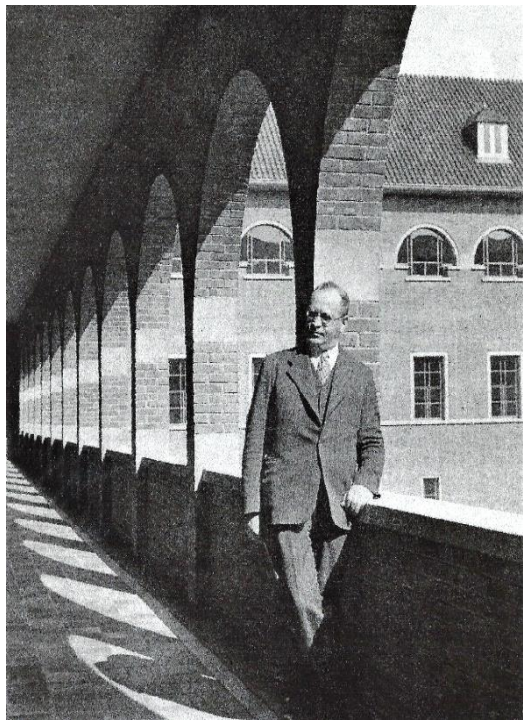
Afbeelding 19: Jan Van Hardeveld circa 1951

Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam

Afbeelding 20: Van Hardeveld in Seminarie Apeldoorn

Bron: familie-archief

Afbeelding 21: plaquette op monument Annick, Hekelveld

Bron: wikipedia 'Annick van Hardeveld'

Afbeelding 22: overlijdensadvertentie

Bron: Trouw 12-3-1953

Afbeelding 23: bijeenkomst architecten AKKV? datum en plaats onbekend; van Hardeveld, voorlaatste rij, derde links
Bron: familie-archief

Afbeelding 24: diner Michelin, bij opening gebouw Amstelveenseweg 1949-1950; van Hardeveld links vóór, met twee plaatsen rechts van hem mr D'Ailly, toenmalig burgemeester van Amsterdam. Bron: familie-archief

Afbeelding 25: Van Hardeveld, Augustinuskerk, 1935 A'dam
Bron: reliwiki website

R. K. Kerk, Buitenveldert

Afbeelding 26: Augustinuskerk, idem
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 010122058940

Afbeelding 27: Augustinuskerk, idem
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 010122058936

Afbeelding 28: Van Hardeveld, Seminarie, 1935 Apeldoorn

Bron: RK Bouwblad, 7 (1936) 210

Afbeelding 29: Van Hardeveld, Seminarie, 1935 Apeldoorn

Bron: website oud-apeldoorn.nl

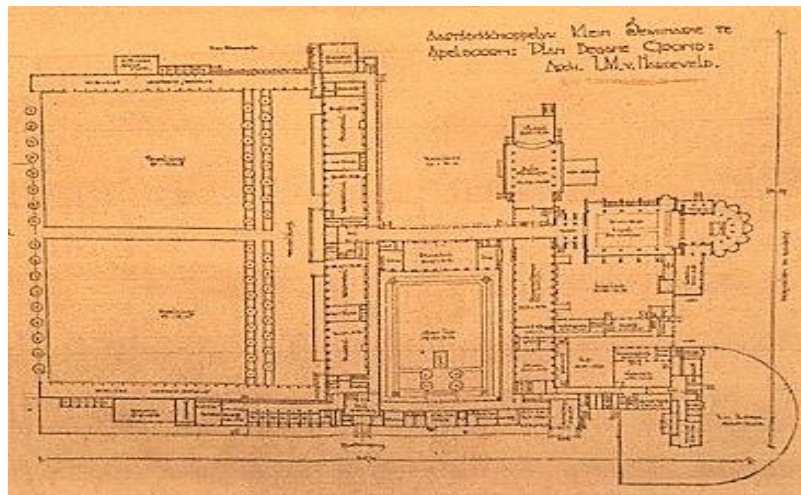

← **Afbeelding 30: idem**, Bron: NI-archief HARD

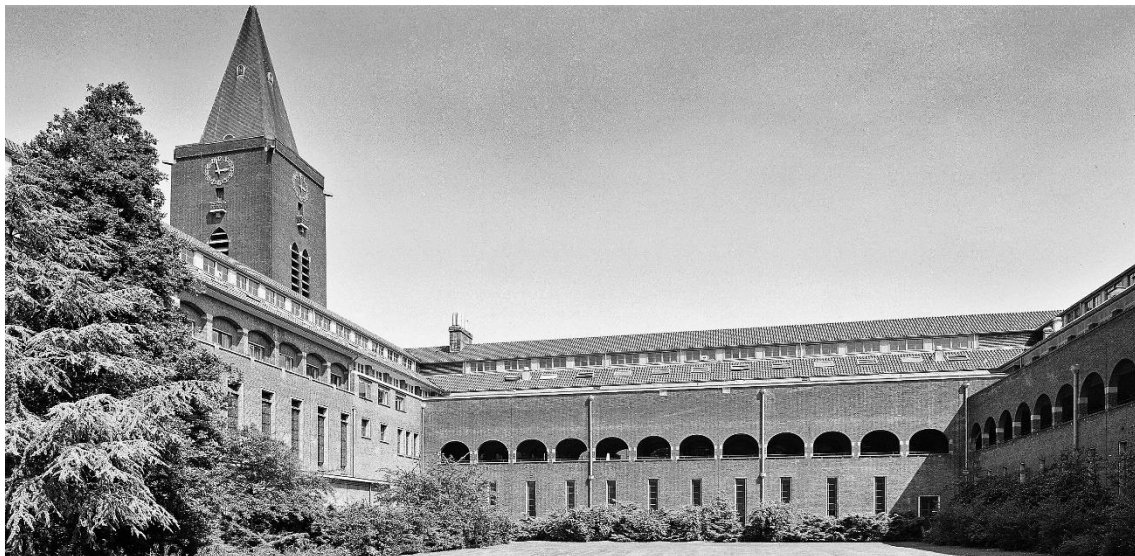

Afbeelding 31: idem, Bron: NI-archief TENT ↑
inv. 110337575

Afbeelding 32: Van Hardeveld, Seminarie plattegrond, 1935 Apeldoorn
 Bron: Vakblad voor de Bouwbedrijven, 6 april 1936

Afbeelding 33: Van Hardeveld, Seminarie binnenplaats, 1935 Apeldoorn
 Bron: beeldbank RCE, nr 321.046

Afbeelding 34: Van Hardeveld, Kapel seminarie, 1935 Apeldoorn
 Bron: RK Bouwblad, 7 (1936) 211

Afbeelding 35: Van Hardeveld, Engelbewaarderskerk, 1936, Badhoevedorp
Bron: beeldbank RCE 510.897

Afbeelding 36: idem
Bron: beeldbank RCE 306.271

Afbeelding 37: Van Hardeveld, Maria Geboortekerk, 1939; Dronrijp, Bron: reliwiki.nl

Afbeelding 38: Van Hardeveld, Johannes de Doperkerk, 1952, Amsterdam, Bron: NI-archief HARD

Afbeelding 39: Van Hardeveld, Antonius van Paduakerk, 1952 Ede, Bron: reliwiki ↓

← Afbeelding 40: Van Hardeveld, Joh. de Doperkerk, 1952, Utrecht-Jutphaas, Bron: reliwiki

Afbeelding 41: Van Hardeveld, Baarsjesweg-Van Speykstraat, 1922, Amsterdam
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam anws0015900001

Afbeelding 42: Van Hardeveld, villa's Zantvoorterweg, 1920 Aerdenhout
Bron: NI-archief TENT110337575, o135

Afbeelding 43: Van Hardeveld, villa Bentvelt, 1920 Aerdenhout
Bron: NI-archief HARD

Afbeelding 44: Van Hardeveld-Pauw, Bibliotheek, 1917 Heerlen, Bron: amsterdamse-school.nl

Afbeelding 45: Van Hardeveld-Pauw, Templesplein, 1925-27 Heerlen, Bron: amsterdamse-school.nl

Afbeelding 46-47: Van Hardeveld-Pauw, Templesplein, 1925-27 Heerlen, Bron: amsterdamse-school.nl

Afbeelding 48: Van Hardeveld, Bataviastraat, 1925 A'dam
Bron: Berlage 1935,16

Afbeelding 49: Van Hardeveld, Sumbawastraat, 1926 A'dam
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 010122036298

Afbeelding 50: Van Hardeveld, Reitzstraat, 1926 A'dam
Bron: google maps

Afbeelding 51: Van Hardeveld, Tuyl van Serooskerkenweg, 1929 A'dam. Bron: beeldbank stadsarchief a'dam 10009A001109

Afbeelding 52: Van Hardeveld, Kinderdijkstr. 1934 A'dam
Bron: google maps

Afbeelding 53: Van Hardeveld, Tuyl van Serooskerkenweg, 1929 A'dam. Bron: beeldbank stadsarchief a'dam bmab00037000087

Afbeelding 54: Van Hardeveld, Bloemhof, 1921 Rotterdam

Bron: Gropius, *Internationale Architektur* 1927, 93

**VAN HARDEVELD, Amsterdam (Holland), — Arbeiterhäuser in Rotterdam
aus Betonhohlblöcken. 1921**

Afbeelding 55: Van Hardeveld, Bloemhof, 1921 Rotterdam

Bron: architectuurgids.nl/project/list_projects_of_architect/arc_id/99/prj_id/527

Afbeelding 56: Van Hardeveld, Hillesluis, 1923 Rotterdam
 Bron: wikiwand.com/nl/Johannes_Martinus_van_Hardeveld#/Leven_en_werk

Afbeelding 57: Van Hardeveld, Walravenstraat, 1923 Rotterdam
 Bron: wikimedia.org/wiki/Category:2e_Stuhlemeijercomplex#/media/File:Rotterdam_walravenstraat24-42.jpg

Afbeelding 58: Van Hardeveld, 1922 Brussel
 Bron: *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 410

Afbeelding 59: Van Hardeveld, Zandbergweg, 1922 Breda
 Bron: stadsarchief breda, beeldcollectie AA20090731109

Afbeelding 60: Van Hardeveld, Joubertstraat-Reitzstraat, 1927 Amsterdam
Bron: google-maps

Afbeelding 61: Van Hardeveld, Van Tuyll van Serooskerkenweg-Jasonstraat, 1929 Amsterdam. Bron: google-maps

Afbeelding 62: Van Hardeveld, Stadionplein, 1929 Amsterdam.
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 010009011279

Afbeelding 63: Van Hardeveld, Eemsstraat, 1934 Amsterdam.
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 010107001143

Afbeelding 64: Van Hardeveld, Amundsenweg, 1947 Amsterdam.
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 5293FO006118

Afbeelding 65: Van Hardeveld, Bernard Loderstraat, 1951 Amsterdam.
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 5293FO005576

Afbeelding 66: Van Hardeveld, Burg. De Vlughtlaan, 1953 Amsterdam.
Bron: beeldbank stadsarchief amsterdam 5293FO005550

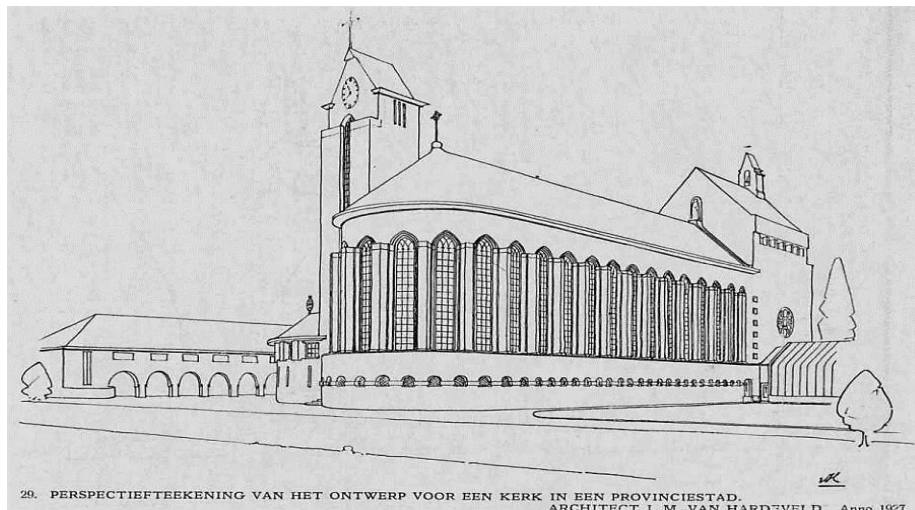
Afbeelding 67: Van Hardeveld, ontwerp dorpskerk 1927

Bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1929, 23*

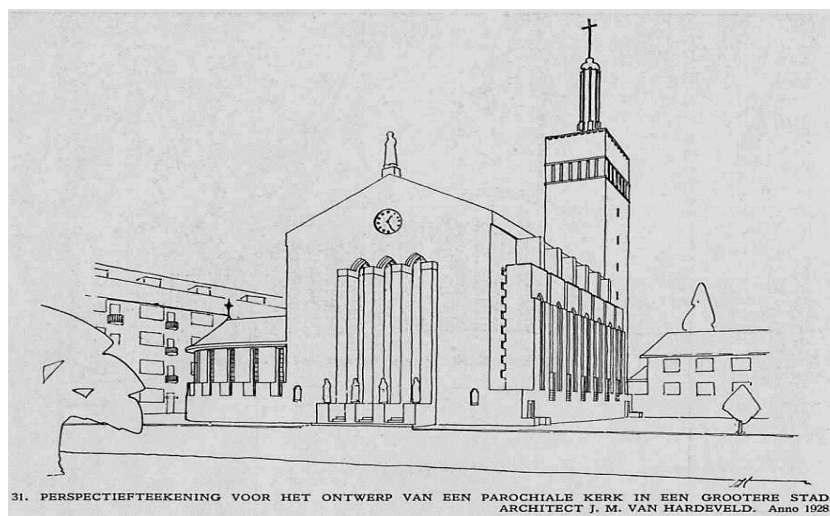
Afbeelding 68: Van Hardeveld, ontwerp kerk provinciestad 1927

Bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1929, 24*

Afbeelding 69: Van Hardeveld, ontwerp parochiekerk grotere stad 1927

Bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1929, 25*

Afbeeldingen 70: Van Hardeveld's bogencollage

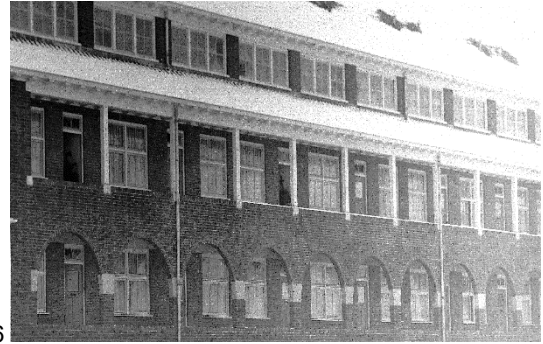

1. Tempsplein, Heerlen
2. Idem
3. Hotel Max, Heerlen
4. Schouwburg, Heerlen
5. Sint Nicolaasberg, Simpelveld
6. Chassestraat, Amsterdam
7. Jasonstraat, Amsterdam
8. Tuyl van Serooskerkenweg, Amsterdam
9. Idem
10. Bataviastraat, Amsterdam
11. Hectorstraat, Amsterdam
12. Van Speyckstraat, Amsterdam
13. Kloosterlaan, Duivendrecht
14. Zusterhuis, Apeldoorn

15

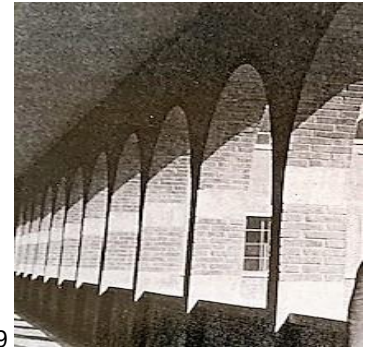
16

17

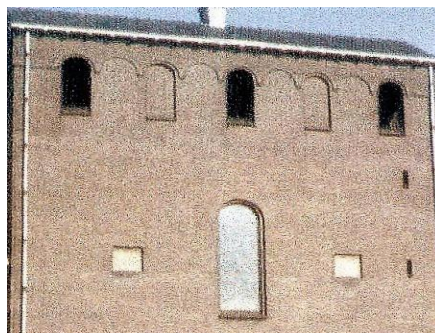
18

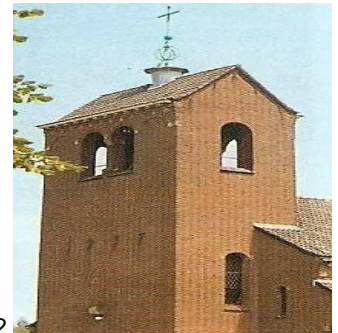
19

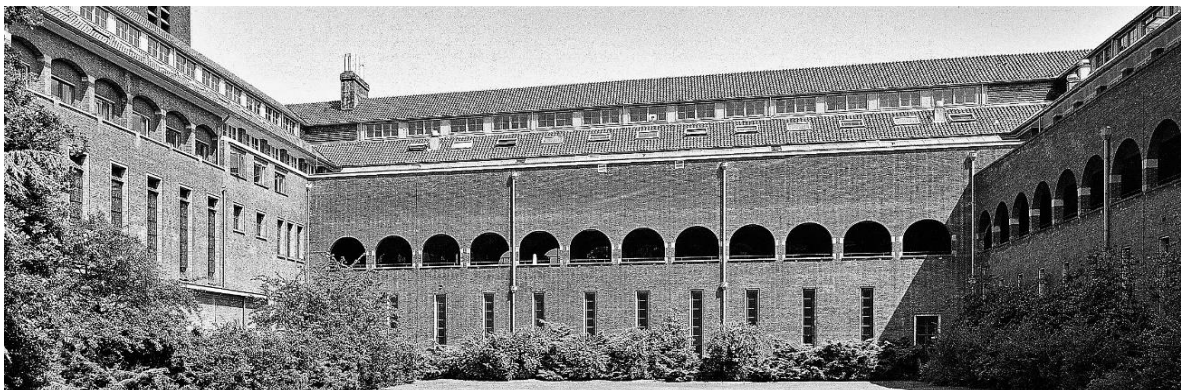
20

21

22

23

15. Antonius van Paduakerk, Ede
16. Huize Buitenveldert, Amsterdam
17. Catharinakerk, Amsterdam
18. Zusterhuis, Apeldoorn
19. Seminarie, Apeldoorn
20. Idem
21. Johannes de Doperkerk, Utrecht/Jutphaas
22. Engelbewaarderskerk, Badhoevedorp
23. Seminarie, Apeldoorn

BIJLAGE 2

OEUVRE JAN VAN HARDEVELD (1891-1953)

Verantwoording

Een volledige inventarisatie van het werk van Van Hardeveld heeft nooit plaatsgevonden. Het Nieuwe Instituut, en in zijn voetspoor ook Stichting Bonas, vermelden op hun websites meerdere door Van Hardeveld ontworpen gebouwen, zoals Kuipers (Bouwen in beton, 174-175) er ook een aantal noemt. Maar deze overzichten zijn niet compleet, komen deels niet overeen, zijn deels onjuist en geven beperkte informatie. Dat neemt niet weg dat genoemde bronnen als een eerste uitgangspunt zijn genomen voor een verdere verificatie naar het door Van Hardeveld geproduceerde. Van belang is zeker het door Van Hardeveld zelf in een brief van augustus 1945 gegeven overzicht van een aantal van de door hem uitgevoerde werken, met bijbehorende dossiernummers. Op basis van deze primaire bron kan van de juistheid van die opgave worden uitgegaan. Die opgave kent echter de nodige beperkingen. Immers, beginnend bij nr 5 en eindigend met 433 noemt hij in totaal slechts 112 projecten, dus minder dan 25% van zijn dossiers. Daarnaast vermeldt hij, vooral bij de woningbouwprojecten, meestal alleen zijn opdrachtgever en niet de adressen van het gebouwde. Bovendien bleek dat hij tot kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn bouwtekeningen zelf niet voorziet van zijn dossiernummers. Al deze restricties nemen niet weg dat deze brief van 1945, in combinatie met andere elementen, een belangrijke bron voor het onderzoek vormde. Soms hielpen bij de reconstructie van zijn oeuvre ook de publicaties van Van Hardeveld zelf over de eigen ontwerpen, soms ook de recensies van derden. Omdat meer dan 50% van zijn werk in Amsterdam is gebouwd, is ook het Stadsarchief Amsterdam (bouwarchieven) een relevante onderzoekbron geweest. Deze is veel geraadpleegd. Dat geldt ook voor de websites van het RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en die van reliwiki, van het MIP (Monumenten Inventarisatie Project), gemeentelijke monumentenlijsten en beeldbanken, soms ook de bouwarchieven van andere gemeentes dan Amsterdam.

In het overzicht hierna is een splitsing aangebracht tussen uitgevoerde werken (I), (prijsvraag)ontwerpen (II) en verbouwingen (III). De laatste categorie wordt niet uitgewerkt. Bij de andere wordt voor de verdere informatie een vast stramien aangehouden, ook al was op een bepaald onderdeel geen informatie beschikbaar. Opgenomen zijn in ieder geval al die projecten, waarvan bekend is dat Van Hardeveld die een dossiernummer heeft gegeven, ook al bleek verdere informatie daarover (nu) niet traceerbaar. Zo mogelijk kan daarnaar nader onderzoek plaatsvinden. Foto's zijn bijgeplaatst, indien aanwezig. Zoveel mogelijk uit de tijd dat de objecten gebouwd zijn, anders meer recente. Er is getracht een min of meer chronologische weergave van zijn oeuvre te geven. Echter, de opgegeven jaren zijn bij benadering, omdat soms alleen het ontwerpjaar bekend is en soms alleen het jaar/de jaren van de bouw, die uiteraard niet altijd zullen samenvallen. Bovendien zijn soms bepaalde projecten achter en bij elkaar geplaatst, bijv. omdat die bij elkaar horen (zoals in dezelfde wijk), maar de onderdelen ervan n verschillende jaren zijn ontworpen of gebouwd.

Er is gestreefd naar volledigheid, maar die is zeker niet gerealiseerd. Tot nu zijn heel veel uren besteed om een en ander in kaart te brengen. In dit stadium is er voor gekozen om, ter voltooiing van de bijbehorende masterscriptie, het verdere zoeken naar de 'spelden in de hooiberg' nu niet te vervolgen. Dat laat onverlet dat dit nader kan gebeuren, door schrijver dezes of door ieder die zich daartoe geroepen zou voelen en die het daartoe vrijstaat.

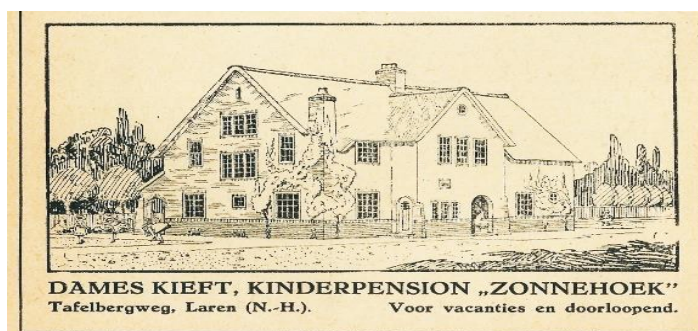
Nog een enkele praktisch leeswijzer:

- jaar: (vermoedelijk) jaar van ontwerp dan wel realisatie
- type-aantal: na woningen staat eerst hoeveel percelen het zijn; tussen (.) hoeveel wooneenheden (bij etage- of portiekwoningen)
- projectnr: betreft het door Van Hardeveld zelf gehanteerde dossiernummer
- opdracht: opdrachtgever, indien bekend
- litt-bron: plaats waar nadere informatie (niet-uitputtend!) is te vinden, alleen met vindplaats (zie zo nodig literatuurlijsten)
saba = stadsarchief amsterdam, bouwarchief met nummer
- afbeelding: sabb = beeldbank (met nummer) van het stadsarchief Amsterdam
NI = archief van Nieuwe Instituut met bijbehorend archiefbestand
google maps = foto van streetview van Google maps, tussen juni en december 2020
RCE = monumentenregister van het RCE, te vinden op website RCE
soms korte verwijzing naar auteur boek (bijv. Berlage, Fraenkel) of tijdschrift (zie zo nodig literatuurlijsten)
- overig: de door Van Hardeveld zelf gegeven omschrijving is bij niet getraceerde panden tussen aanhalingstekens geplaatst; geeft eventueel verdere relevante informatie

I UITGEVOERDE WERKEN

1. jaar: 1917
 plaats: Heerlen
 adres: Tempsplein 10
 type-aantal: bibliotheek
 projectnr.: H-5
 opdracht: gemeente Heerlen
 bestaand: ja, nu appartementen
 litt-bron: *Wendingen* 1 (1918) 14-15
 RCE, nr 512793, rijksmonument
 afbeelding: www.ryckheyt.nl/cultureel-erfgoed/
 overig: met Pauw, Amsterdamse School

2. jaar: 1917
 plaats: Laren (NH)
 adres: Tafelbergweg
 type-aantal: villa -1
 projectnr: H-13
 opdracht: Dames Kieft
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: www.laardercourant.nl/reader/135703/109870
 overig: met Pauw

3. jaar: 1919
 plaats: Laren (NH)
 adres: Ericaweg 3-15 en 25-28, Kloosterweg 25-39, Klooster 11-15
 type-aantal: woningen - 27
 projectnr: H-18
 opdracht: protestante woningstichting
 bestaand: ja
 litt-bron: *Wendingen* 3 (1920) 4-20
 afbeelding: *Wendingen* 3 (1920) 14
 overig: met Pauw

4. jaar: 1919
 plaats: Heerlen
 adres: Kruisstraat
 type-aantal: stadsschouwburg
 projectnr: H-39
 opdracht: N.V. Bemiddeling Mij voor Handel en Industrie
 bestaand: nee, gesloopt
 litt-bron:
 afbeelding: NI-BRAAph333
 overig : met Pauw

5. jaar: 1919
 plaats: Heerlen
 adres: Wilhelminaplein 16-18
 type-aantal: Hotel Max
 projectnr: H-57
 opdracht: N.V. Bemiddeling Mij voor Handel en Industrie
 bestaand: ja
 litt-bron: RCE, nr 512795, rijksmonument
 afbeelding: NI-HARD
 overig : met Pauw, expressionistische invloeden

6. jaar: 1925-1927
 plaats: Heerlen
 adres: Tempsplein 18-19-21-22, Jongeneelstraat
 2-4-6 en Nicolaijestr 1-3
 type-aantal: woningen – 9 (12)
 projectnr: --
 opdracht: N.V. Bemiddeling Mij voor Handel en Industrie
 bestaand: ja
 litt-bron: RCE, nr 512808, rijksmonument
 afbeelding: www.amsterdamse-school.nl/objecten/gebouwen/woonblok-timesplein-eo,-heerlen/
 overig : met Pauw, expressionistische invloeden

7. jaar: 1919
 plaats: Bussum
 adres: Constantijn Huijgenslaan 1e-3-5-5a
 type-aantal: villa's - 4
 projectnr: --
 opdracht: particulier
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: google maps
 overig : met Pauw

8. jaar: circa 1920
 plaats: Hilversum
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: villa's - 4
 projectnr: H-53
 opdracht: Koolhaas?
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'vier villa's Koolhaas Hilversum'

9. jaar: circa 1920
 plaats: Hilversum
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: villa - 1
 projectnr: H-54
 opdracht: Jansen?
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'villa mejuffrouw Jansen, Hilversum'

10. jaar: 1920
 plaats: Aerdenhout
 adres: Zantvoorteweg 17-19-21-23-25-25a
 type-aantal: villa's - 6
 projectnr: H-74
 opdracht: Kruijer
 bestaand: ja
 litt-bron: *Klei* 14 (1922) 273-275, 285-286
 afbeelding: NI-TENTo135
 overig : met Pauw

11. jaar: 1920
 plaats: Bentveld
 adres:
 type-aantal: villa (landhuis) - 1
 projectnr: --
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron: *Klei* 12 (1920) 199-202;
Bouwkundig Weekblad 41 (1922) 277-279
 afbeelding: NI-HARD
 overig : met Pauw

12. jaar: 1920
 plaats: Kerkdriel
 adres: Kievitsham 7
 type-aantal: villa (landhuis) - 1
 projectnr: H-84
 opdracht: Sissingh
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: google maps
 overig :

13. jaar: circa 1921
 plaats: Breda
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-88
 opdracht: Gemeente Breda?
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'ambtenaarswoningen Breda'

14. jaar: 1920
 plaats: Rotterdam
 adres: wijk Bloemhof: o.a. Dorsmonds-, Dubbel-, Daniel-Oudeland-, Sandeling- en Schiltmanstraat
 type-aantal: woningen – 93
 projectnr: H-116
 opdracht: gemeente Rotterdam
 bestaand: ja
 litt-bron: *Klei* 13 (1921) 241-245
De Stijl 4 (1921) 152 en 5 (1922) 164
 afbeelding: architectuurgids.nl/project/list_projects_of_architect/arc_id/99/prj_id/527
 overig : met Pauw, betonwoningen; Nieuwe Zakelijkheid 1e Stulemeijercomplex, gemeentelijk monument

15 jaar: 1922
 plaats: Breda
 adres: Zandbergweg, Zandbergdwarsstraat en Leistraat
 type-aantal: woningen – 40 (50)
 projectnr: H-119
 opdracht: R.K. Bouwvereniging Teteringen
 bestaand: ja
 litt-bron: stadsarchief Breda, ARCO 0591 inv 1048
 afbeelding: stadsarchief breda, beeldcollectie AA20090731109
 overig : met Pauw, betonwoningen; Nieuwe Zakelijkheid

16. jaar: 1922
 plaats: Den Bosch
 adres: Graafseweg, Hinthamer Bolwerk en omgeving
 type-aantal: woningen - 376, winkels-13
 projectnr: H-143
 opdracht: gemeente Den Bosch
 bestaand: meeste gesloopt, klein deel bestaat nog
 litt-bron:
 afbeelding: NI-TENTo138
 overig : betonwoningen, Nieuwe Zakelijkheid

17. jaar: 1922
 plaats: Brussel-Anderlecht
 adres:
 type-aantal: woningen-4
 projectnr: H-145
 opdracht: Maatschappij voor Volkswoningbouw
 bestaand: nee
 litt-bron: *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 409-411
 afbeelding: *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 410
 overig: betonwoningen; Nieuwe Zakelijkheid

18. jaar: 1922
 plaats: Rotterdam
 adres: wijk Hillesluis: o.a. Adriaen Nimants-, Hendrick Croesinck-, Van Malsen- en Walravenstraat
 type-aantal: woningen – 396, winkels-13
 projectnr: H-160
 opdracht: gemeente Rotterdam
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: [wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/8c/Rotterdam](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stulemeijercomplex.jpg)
 overig : met Pauw, betonwoningen; Nieuwe Zakelijkheid
 2e Stulemeijercomplex, gemeentelijk monument

19. jaar: 1924
 plaats: Simpelveld
 adres: Sint Nicolaasberg
 type-aantal: woningen - 8
 projectnr:
 opdracht:
 bestaand: nee
 litt-bron:
 afbeelding: NI-BNA f207
 overig :

20. jaar: 1922
 plaats: Aerdenhout
 adres: Distellaan 12-18
 type-aantal: villa's - 6
 projectnr: H-209
 opdracht:
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

21. jaar: circa 1922
 plaats: Baarn
 adres: niet-getraceerd
 type-aantal:
 projectnr: H-220
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningcomplex Pekingbosch Baarn'
22. jaar: 1922
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Chassestraat 1-27, Baarsjesweg 174-184 en van Speykstraat 2-46
 type-aantal: woningen – 40 (160)
 projectnr: H-32
 opdracht: Amsterdamse burgerwoningstichting
 bestaand: ja
 litt-bron: *saba-01978; Klei 17* (1925) 109-118;
 afbeelding: sabb-B00000013106
 overig : met Pauw
23. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Ternatestraat 1(of 23)-45
 type-aantal: woningen - 22 (88)
 projectnr: H-175
 opdracht: n.v. arkturus en parvus
 bestaand: deels, meeste gesloopt
 litt-bron: *Het Bouwbedrijf 4* (1927) 251-257 en 273-277
 afbeelding: eigen opname 7-2020
 overig :
24. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-206
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouw gangemed en theodoor ind.b'
25. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Sumatraplantsoen
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-207
 opdracht:
 bestaand: niet getraceerd
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouw sumatraplantsoen amsterdam'

26. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Niasstraat
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-208
 opdracht:
 bestaand: niet getraceerd
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouw niasstraat amsterdam'

27. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Bataviastraat
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-211
 opdracht:
 bestaand: nee
 litt-bron: *Het Bouwbedrijf 4* (1927) 251-257 en 273-277
 afbeelding: Berlage 1935, 16
 overig :

15-16. J. M. van Hardeveld

1926, Bataviastraat, Amsterdam

28. jaar: 1926
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Soembawastraat 3-5-7 en Kramatweg 10-11
 type-aantal: woningen - 5 (20)
 projectnr: H-225
 opdracht: n.v. senco II
 bestaand: deels
 litt-bron:
 afbeelding: sabb-010122036298
 overig :

29. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: Ceramplein
 type-aantal: woningen - 100
 projectnr: H-211
 opdracht: n.v. nadorifo
 bestaand: deels, alleen nrs 42-76 resteren
 litt-bron:
 afbeelding: sabb- BMAB00016000049_021
 overig :

30. jaar: 1925
 plaats: Amsterdam-Indische Buurt
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-258
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouw prins indische buurt'

31. jaar:
 plaats: Amsterdam
 adres: Westzaanstraat
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-224
 opdracht:
 bestaand: niet getraceerd
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouw Westzaanstraat'

32. jaar: 1926
 plaats: Amsterdam-Transvaalbuurt
 adres: Reitzstraat 14-26 en Chr de Wetstraat 32-48
 type-aantal: woningen - 14 (48)
 projectnr: H-201
 opdracht:
 bestaand: ja, Chr de Wetstraat nu 130-178
 litt-bron:
 afbeelding: google maps
 overig :

33. jaar: 1927
 plaats: Amsterdam-Transvaalbuurt
 adres: Joubertstraat 3-5, Reitzstraat 6-12
 en Chr. De Wetstraat 28-30
 type-aantal: woningen - 8 (30) en winkels - 2
 projectnr: H-236
 opdracht: n.v. jan laurens
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-06016
 afbeelding: google maps
 overig :

34. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Transvaalbuurt
 adres: Van Marumstraat 1-11, Bunsenstraat 25-29
 en Helmholtzstraat 26-30
 type-aantal: woningen - 12 (18)
 projectnr: H-260
 opdracht: n.v. wico
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10060
 afbeelding: sabb-010122003518
 overig :

35. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Columbusplein 36-58
 type-aantal: woningen -12 (48)
 projectnr: H-252
 opdracht: n.v. bestendinging
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01195
 afbeelding: sabb-010122006404
 overig :

36. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Davisstraat 42-46 en Hudsonstraat 40-46
 type-aantal: woningen - 9 (15) en winkel
 projectnr: H-253
 opdracht: p.j. schendstok
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01194
 afbeelding: google maps
 overig :

37. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Columbusplein 60-66 en Davisstraat 36-40
 type-aantal: woningen -7 (21) en café
 projectnr: H-254
 opdracht: n.v. vevo I
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01198
 afbeelding: sabb-10122006408
 overig :

38. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Magalhaensstraat 1-5
 type-aantal: woningen -3 (8) en groentehal
 projectnr: H-256
 opdracht: n.v. veva
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01232
 afbeelding: google maps
 overig :

39. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Magalhaensstraat 13-17, Hudsonstraat 72-78
 type-aantal: woningen - 7 (15) en winkel en bergplaats
 projectnr: H-257
 opdracht: n.v. calgro
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01229
 afbeelding: google maps
 overig :

40. jaar: 1927
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Johann Keplerstraat 29-35, Copernicusstr 49
 type-aantal: woningen - 5 (8) en winkel
 projectnr: H-237
 opdracht: n.v. klaco
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-09679
 afbeelding: sabb-010122003303
 overig :

41. jaar: 1927
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Laplacestraat 30-36 en Copernicusstraat 59
 type-aantal: woningen - 5 (8) en winkel
 projectnr: H-237
 opdracht: n.v. klaco
 bestaand: ja
 litt-bron: saba--09674
 afbeelding: google maps
 overig :

42. jaar: 1927
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Johann Keplerstr 37-45, Copernicusstr 50-52
 type-aantal: woningen - 7 (13)
 projectnr: H-238
 opdracht: n.v. copernicus I
 bestaand:
 litt-bron: saba-09865
 afbeelding: google maps
 overig :

43. jaar: 1927
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Laplacestraat 38-48 en Copernicusstr 54-58
 type-aantal: woningen - 9 (15)
 projectnr: H-238
 opdracht: n.v. copernicus II
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-09867
 afbeelding: google maps
 overig :

44. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Laplacestraat 50-72
 type-aantal: woningen -12 (18)
 projectnr: H-262
 opdracht: n.v. anneljo
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-09815
 afbeelding: google maps
 overig :

45. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Johann Keplerstraat 47-57
 type-aantal: woningen - 6 (9)
 projectnr: H-263
 opdracht: n.v. ormonde
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10085
 afbeelding: google maps
 overig :

46. jaar: 1928
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Johann Keplerstraat 59-69
 type-aantal: woningen - 6 (9)
 projectnr: H-263
 opdracht: n.v. ludon
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10099
 afbeelding: google maps
 overig :

47. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Voltaplein 12-26
 type-aantal: woningen - 8 (12)
 projectnr: H-279
 opdracht: n.v. asalto
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10388
 afbeelding: sabb-OSIM00004003882
 overig :

48. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Voltaplein 28-34 en Faradaystraat 2-4
 type-aantal: woningen - 6 (9)
 projectnr: H-279
 opdracht: n.v. adis
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10401
 afbeelding: google maps
 overig :

49. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Radioweg 23-49
 type-aantal: woningen - 14 (21)
 projectnr: H-279
 opdracht: n.v. durance
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10341
 afbeelding: google-maps
 overig :

50. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Mariotteplein 49-55 en Boylestraat 1-3
 type-aantal: woningen - 6 (9)
 projectnr: H-283
 opdracht: n.v. acol
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10374
 afbeelding: google-maps
 overig :

51. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Radioweg 34-44
 type-aantal: woningen - 6 (9)
 projectnr: H-283
 opdracht: n.v. uros
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10377
 afbeelding: google-maps
 overig :

52. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Radioweg 18-32
 type-aantal: woningen - 8 (12)
 projectnr: H-283
 opdracht: n.v. marcoma
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-10380
 afbeelding: google-maps
 overig :

53. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 adres: Mariotteplein 33-47
 type-aantal: woningen - 8 (12)
 projectnr: H-283
 opdracht: n.v. basano
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-09120
 afbeelding: google maps
 overig :

54. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Maasstraat 109-131, Rooseveltlaan 182-196
 type-aantal: woningen - 20 (64) en winkels-13
 projectnr: H-261
 opdracht: n.v. aegeus
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-06724-06725; Fraenkel 238, 281 en 314
 afbeelding: google maps
 overig :

55. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyl van Serooskerkenweg 20-48
 type-aantal: woningen - 15 (36)
 projectnr: H-274
 opdracht: n.v. vira
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39142-39143; Fraenkel 258 en 281
 afbeelding: sabb-BMAB00037000087_011
 overig :

56. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyll van Serooskerkenweg 50-66
 type-aantal: woningen - 9 (20)
 projectnr: H-273
 opdracht: n.v. aljo
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39132-39133; Fraenkel 258; 281
 afbeelding: sabb-010122004898
 overig :

57. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyll van Serooskerkenweg 68-78
 type-aantal: woningen - 6 (16)
 projectnr: H-273
 opdracht: n.v. bertal
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39155-39157; Fraenkel 258 en 281
 afbeelding:
 overig :

58. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyll van Serooskerkenweg 80-106
 type-aantal: woningen - 14 (32)
 projectnr:
 opdracht: n.v. vevo I
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39172-39173; Fraenkel 258 en 281
 afbeelding: sabb-10009A001109
 overig :

59. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyll van Serooskerkenweg 108-116
 en Jasonstraat 15-21
 type-aantal: woningen - 9 (19) en winkels-2
 projectnr:
 opdracht: n.v. calgro III
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39122; Fraenkel 258 en 281
 afbeelding: google maps
 overig :

60. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Jasonstraat 7-13 en Amazonenstraat 67-71
 type-aantal: woningen - 7 (12) en winkels-2
 projectnr:
 opdracht: n.v. calgro II
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39237-39238; Fraenkel 156 en 281
 afbeelding: google maps
 overig :

61. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Stadionplein 41-63
 type-aantal: woningen - 12 (24)
 projectnr: H-275
 opdracht: n.v. wierkaat I
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39276-38281; Fraenkel 249 en 281
 afbeelding: sabb-010009011279
 overig :

62. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Argonautenstraat 55-75
 type-aantal: woningen - 11 (21)
 projectnr: H-276
 opdracht: n.v. wierkaat II
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39257; Fraenkel 165 en 281
 afbeelding: google maps
 overig :

63. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Van Tuyl van Serooskerkenplein 32-46
 Patroclusstraat 16-20, en Hectorstraat 21
 type-aantal: woningen -12 (30)
 projectnr: H-277
 opdracht: n.v. arnaud II
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39146; Fraenkel 257 en 281
 afbeelding: sabb-010122004889
 overig :

64. jaar: 1930
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Hectorstraat 7-19
 type-aantal: woningen - 6 (20)
 projectnr: H-277
 opdracht: n.v. arnaud I
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-39188-39186; Fraenkel 199; 281
 afbeelding: google maps
 overig :

65. jaar: 1934
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Eemsstraat 7-17
 type-aantal: woningen - 6 (18)
 projectnr: H-332
 opdracht: n.v. arnaud IV
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-00489-00490; Fraenkel 281
 afbeelding: sabb-010107001143
 overig :

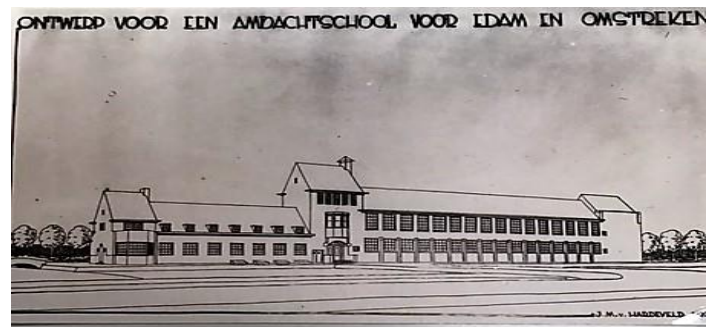
66. jaar: 1934
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Eemsstraat 19-29
 type-aantal: woningen - 6 (18)
 projectnr:
 opdracht: w. zwager
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-00270-00277; Fraenkel 281
 afbeelding: google maps
 overig :

67. jaar: 1934
 plaats: Amsterdam-plan Zuid
 adres: Kinderdijkstraat 9-17 en Winterdijkstraat 30-40
 type-aantal: woningen -11 ((44)
 projectnr: H-333
 opdracht: n.v. arnaud III
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-00241-00252; Fraenkel 272 en 281
 afbeelding: google maps
 overig :

68. jaar: 1931
 plaats: Edam
 adres: Oosthuizerweg
 type-aantal: ambachtsschool
 projectnr: H-247
 opdracht: schoolbestuur
 bestaand: ja
 litt-bron: Van Bouwen en Sieren 3 (1932) 305-310
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

69. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam
 adres: Nieuwezijds Voorburgwal 7-17
 type-aantal: groothandelsgebouw
 projectnr:
 opdracht: Wijers Industrie- en Handelsonderneming
 bestaand: nee, gesloopt 1984
 litt-bron:
 afbeelding: sabb-010122014043
 overig :

70. jaar: 1932
 plaats: Volendam
 adres: Aalstraat 23
 type-aantal: openbare lagere school
 projectnr: H-280
 opdracht: gemeente Volendam
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: NI-HARD
 overig : gemeentemonument

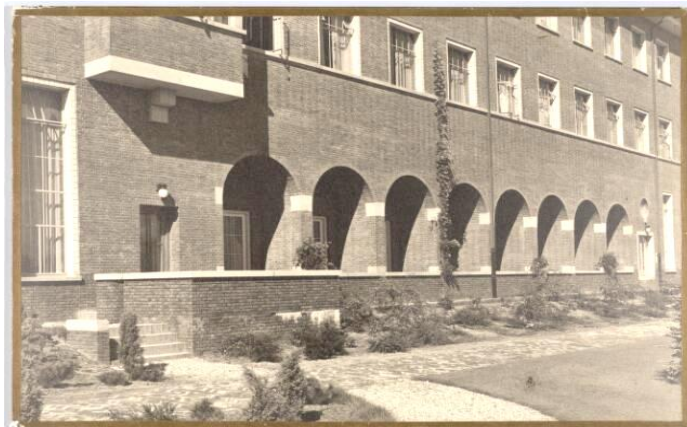

71. jaar: 1934-1935
 plaats: Amsterdam
 adres: Kalfjeslaan 398-400
 type-aantal: RK Kerk St Augustinus en pastorie
 projectnr: H-335
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: ja
 litt-bron: *De Tijd* 8 mei 1935; *BWA* 57 (1936) 157-163
Het Gildeboek 19 (1936) 13-18
 afbeelding: reliwiki.nl
 overig : met v.d. Bijl; traditionalistisch met expressionisme

R. K. Kerk, Buitenveldert

72. jaar: 1934-1935
 plaats: Apeldoorn
 adres: Arnhemseweg 346-348
 type-aantal: aartsbisshoppelijk Klein Seminarie
 projectnr: H-309
 opdracht: bisdom Utrecht
 bestaand: ja
 litt-bron: RCE 514495-6, rijksmonument
Het Gildeboek 18 (1935) 107-121
BWA 57 (1936) 2-16
RK Bouwblad 7 (1936) 209-223
 afbeelding: NI-TENTn331
 overig : Delftse school, invloed Nieuwe Zakelijkheid

73. jaar: 1934
 plaats: Oostzaan
 adres: Zuideinde 80
 type-aantal: verpleeghuis annex badhuis
 projectnr:
 opdracht:
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: nl.pinterest.com/pin/675047431621592175/
 overig :

74. jaar: 1932
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Admirallengracht 295-297
 type-aantal: woningen - 2 (8)
 projectnr: H-325
 opdracht: n.v. bravade
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01533
 afbeelding: google maps
 overig :

75. jaar: 1934
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Postjeskade 137-141; Corantijnstraat 24-26
 type-aantal: woningen - 5 (20)
 projectnr: H-338
 opdracht: w. zwager
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-12663
 afbeelding: sabb-010122057980
 overig :

76. jaar: 1934
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Van Walbeekstraat 67-79; Corantijnstr 20-22
 type-aantal: woningen - 9 (31) en winkel
 projectnr: H-339
 opdracht: d. hordijk
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-12643
 afbeelding: sabb-010122057983
 overig :

77. jaar: 1936
 plaats: Groesbeek- Heilige Landstichting
 adres: Meerwijkselaan 19-21
 type-aantal: Studiehuis Valentinum
 projectnr: H-353
 opdracht: zusters van Bethanië
 bestaand: ja
 litt-bron: *Het Gildeboek* 21 (1938) 157-160
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

78. jaar: 1936
 plaats: Badhoevedorp
 adres: Adelaarstraat 15
 type-aantal: RK Kerk der Heilige Engelbewaarders
 projectnr: H-354
 opdracht: bisdom Haarlem
 bestaand: ja
 litt-bron: *RK Bouwblad* 9 (1938) 337-341
 afbeelding: reliwiki.nl
 overig : traditionalistisch met romaanse elementen

79. jaar: 1937
 plaats: Amsterdam
 adres: Kalfjeslaan 350
 type-aantal: kloosterkapel
 projectnr: H-355
 opdracht:
 bestaand: nee, gesloopt 2007
 litt-bron:
 afbeelding: reliwiki.nl
 overig :

80. jaar: 1939
 plaats: Amsterdam
 adres: Kalfjeslaan 350
 type-aantal: wees- en bejaardenhuis Huize Buitenveldert
 projectnr: H-357
 opdracht:
 bestaand: nee, gesloopt 2007
 litt-bron:
 afbeelding: sabb-5293FO002925
 overig :

81. jaar: 1939
 plaats: Amsterdam
 adres: Keizersgracht 11-13
 type-aantal: kantoor
 projectnr: H-356
 opdracht: Vereniging Handelaren in Bouwmaterialen
 bestaand: ja
 litt-bron: *De Tijd*, 9 maart 1939
 afbeelding: sabb-BMAB00017000090_019
 overig :

82. jaar: ± 1939
 plaats: Amstelveen
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-358
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningen amstelveen'

83. jaar: ± 1939
 plaats: Haarlem
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: villa's
 projectnr: H-360
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'villacomplex haarlem'

84. jaar: 1938
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: W de Zwijgerlaan 1-35, Adm de Ruijterweg 38-40, M. Trompstr 49, R Claeszenstr 2a-4b
 type-aantal: woningen - 22 (42) en winkel -12
 projectnr: H-359
 opdracht: w. zwager en n. borst
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-01722
 afbeelding: sabb-PRKBB00048000004
 overig :

85. jaar: 1939
 plaats: Amsterdam-Baarsjes
 adres: Orteliuskade 6-28, 57-85, Middellandtstraat 10 en Willem Schoutenstraat 58-62 en 61-63
 type-aantal: woningen-77 (306) en winkels-2
 projectnr: H-367
 opdracht: n.v. eik en w. zwager
 bestaand: niet getraceerd
 litt-bron: saba-01721-01864-04841-02522
 afbeelding: sabb-5293FO002861
 overig : met Göbel & den Hertog; in bouwdoSSIers wordt van Hardeveld niet genoemd, wel in andere bronnen

86. jaar: 1939
 plaats: Dronrijp
 adres: Dubelestreek 14
 type-aantal: RK Kerk Maria Geboorte
 projectnr: H-364
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: ja
 litt-bron: RCE-508676, rijksmonument
 afbeelding: relikwi.nl
 overig : JvH vernieuwde voorgevel-toren-pastorie
 traditionalisme

87. jaar: 1939
 plaats: Ouderkerk (Ouder-Amstel)
 adres: Waver 30-31
 type-aantal: woningen - 2
 projectnr: H-381
 opdracht: r.k. woningbouwvereniging ouder-amstel
 bestaand: ja
 litt-bron: ouderamstel-bouwarchief bwt 556
 afbeelding: google maps
 overig :

88. jaar: 1939
 plaats: Ouderkerk (Ouder-Amstel)
 adres: holendrechteweg 38-38a-38b-38c
 type-aantal: woningen - 4
 projectnr: H-384
 opdracht: rk. woningbouwver ouder-amstel en aemstelstede
 bestaand: gesloopt in 2003
 litt-bron: ouderamstel-bouwarchief bwt 651
 afbeelding: NI-HARD
 overig : waarschijnlijk ontwerp vóór 1940, gebouwd in 1948

89. jaar: ±1938
 plaats: Bovenkerk (Amstelveen)
 adres: Sint Urbanuspark 31 (o.a.)
 type-aantal: woningen, niet getraceerd hoeveel
 projectnr: H-391
 opdracht: woningbouwmijs t urbanus
 bestaand: nee, gesloopt na Duits bombardement mei 1940
 litt-bron:
 afbeelding: beeldbank amstelveen GA_A0020S
 overig : foto genomen door Van Hardeveld

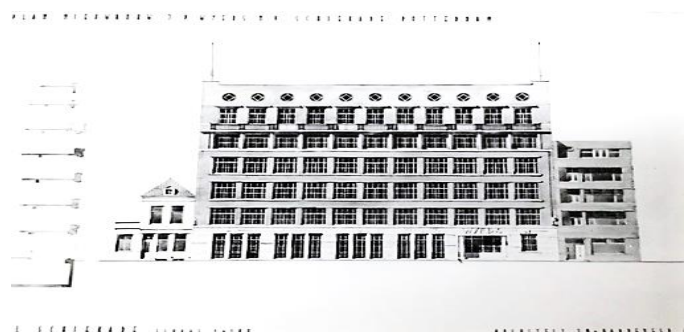
90. jaar: ±1938
 plaats: Bovenkerk (Amstelveen)
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-394
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningcomplex bovenkerk'

91. jaar: ±1940
 plaats: Ouderkerk (Ouder-Amstel)
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-419
 opdracht: woningbouwmij ronde hoek (of: hoep)
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'woningbouwmij ronde hoek, ouderkerk'
92. jaar: 1941
 plaats: Duivendrecht (Ouder-Amstel)
 adres: Kloosterstraat 29-75
 type-aantal: woningen-36
 projectnr: H-396
 opdracht:
 bestaand: ja
 litt-bron: *Bouwbedrijf en Openb werken* 3 (1942) 17-21
 ouderamstel-bouwarchief bwt 572
 afbeelding: google maps
 overig :

93. jaar: ±1944
 plaats: Volendam
 adres: niet getraceerd
 type-aantal: fabriek ENKEV
 projectnr: H-406
 opdracht: enkev n.v.
 bestaand: nee
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'fabriek e.n.k.e.v. volendam'
94. jaar: ±1945
 plaats:
 adres: niet getraceerd
 type-aantal:
 projectnr: H-431
 opdracht:
 bestaand:
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig : 'semi-permanente woningen holon'

95. jaar: 1946-1950
 plaats: Rotterdam
 adres: Schiekade
 type-aantal: groothandelsgebouw
 projectnr:
 opdracht: Wijers Industrie- en Handelsonderneming
 bestaand: ??
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig :

96. jaar: 1949
 plaats: Amsterdam
 adres: Amstelveenseweg 1-7
 type-aantal: woningen- 5 en michelin-garage
 projectnr: H-466
 opdracht: n.v. ned bandenindustrie michelin
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-54827
 afbeelding: sabb-010122007596
 overig :

97. jaar: 1947
 plaats: Amsterdam-Noord
 adres: Ribesstraat 34-44
 type-aantal: woningen - 6 (12)
 projectnr: H-445
 opdracht: rk woningbouwver dr schaepman
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-04207-04215
 afbeelding: sabb-5293FO004685
 overig :

98. jaar: 1947
 plaats: Amsterdam-Bos en Lommer
 adres: Amundsenweg 2-20; James Rosskade 17-22
 Robert Scottstr 11-19; Erasmusgracht 41-43
 type-aantal: woningen - 28 (104) en winkel
 projectnr: H-426
 opdracht: rk woningbouwver dr schaepman
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-35956
 afbeelding: sabb-5293FO006118
 overig :

99. jaar: 1952
 plaats: Amsterdam-Bos en Lommer
 adres: Erasmusgracht 45-65; James Rosskade 23-26
 type-aantal: woningen - 15 (60)
 projectnr: H-491
 opdracht: rk woningbouwver dr schaepman
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-36293
 afbeelding: google maps
 overig :

100. jaar: 1948
 plaats: Ouder-Amstel
 adres: J.C. van der Loosstraat 2-24
 type-aantal: woningen - 12
 projectnr:
 opdracht: rk. woningbouwver ouder-amstel en aemstelstede
 bestaand: ja
 litt-bron: ouderamstel-bouwarchief bwt 637
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

101. jaar: 1951
 plaats: Ouder-Amstel
 adres: J.C. van der Loosstraat 1-29
 type-aantal: woningen - 15
 projectnr:
 opdracht: gemeente ouder-amstel
 bestaand: ja
 litt-bron: ouderamstel-bouwarchief bwt 725
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

102. jaar: 1952
 plaats: Ouder-Amstel
 adres: Theresiastraat 2-11
 type-aantal: woningen - 11
 projectnr: H-494
 opdracht: gemeente ouder-amstel
 bestaand: ja
 litt-bron: ouderamstel-bouwarchief bwt 794
 afbeelding: google maps
 overig :

103. jaar: 1950
 plaats: Amsterdam
 adres: Kalfjeslaan 370
 type-aantal: Sint Jozefschool, l.o.
 projectnr: H-476
 opdracht: schoolbestuur Augustinusparochie
 bestaand: nee , gesloopt in 2005
 litt-bron:
 afbeelding: www.amstelveenweb.com/fotodisp&fotodisp=900
 overig :

104. jaar: 1950
 plaats: Amsterdam
 adres: Jacob Obrechtstraat 26
 type-aantal: parochiehuis OLV vd H Rozenkranskerk
 projectnr: H-427
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-27043
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

105. jaar: 1951
 plaats: Amsterdam
 adres: Warmondstraat 100
 type-aantal: RK-kerk Johannes de Doper
 projectnr:
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: nee, gesloopt 1962
 litt-bron:
 afbeelding: NI-HARD
 overig :

106. jaar: 1952
 plaats: Utrecht-Jutphaas
 adres: Plettenburgplantsoen-Vultostraat
 type-aantal: RK-kerk Johannes de Doper
 projectnr:
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: nee, gesloopt 1992
 litt-bron:
 afbeelding: reliwiki.nl
 overig : met Starmans

107. jaar: 1952
 plaats: Ede
 adres: Stationsweg 112
 type-aantal: RK kerk H. Antonius en pastorie
 projectnr:
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: ja
 litt-bron:
 afbeelding: reliwiki.nl
 overig : traditionalistisch met romaanse elementen

108. jaar: 1951
 plaats: Volendam
 adres: Sint Vincentiusweg
 type-aantal: bejaardentehuis Sint Nicolaashof
 projectnr:
 opdracht:
 bestaand: nee
 litt-bron:
 afbeelding:
 overig :

109. jaar: 1951
 plaats: Amsterdam-Slotermeer
 adres: Dirk Bonsstr 1-27;Reina Prinsen Geerligstr1-27
 type-aantal: woningen - 28 (126)
 projectnr: H-490
 opdracht: rk woningbouwver het oosten
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-11571
 afbeelding: sabb-5293FO009055
 overig : samen met Holt

110. jaar: 1951
 plaats: Amsterdam-Slotermeer
 adres: Hermanus Coenradistraat 1-27
 type-aantal: woningen -14 (63)
 projectnr: H-290
 opdracht: rk woningbouwver het oosten
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-11989
 afbeelding: sabb-5293FO006174
 overig : samen met Holt

111. jaar: 1951
 plaats: Amsterdam-Slotermeer
 adres: Bernard Loderstraat 15-57 en 16-82 en Jacques Oppenheimstraat 22-28
 type-aantal: woningen - 52 (172) en winkels-13
 projectnr: H-499
 opdracht: rk woningbouwver dr schaepman
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-11539
 afbeelding: sabb-5293FO005576
 overig : uitgevoerd door Evers & Sarlemijn

112. jaar: 1953
 plaats: Amsterdam-Slotermeer
 adres: De Vlughtaan 9-43 en Theodoor Dobbestr 14-36
 type-aantal: woningen -12 en winkels-19
 projectnr: H-503
 opdracht: rk woningbouwver het oosten
 bestaand: ja
 litt-bron: saba-11573
 afbeelding: sabb-5293FO005550
 overig : met Holt
 uitgevoerd door Evers & Sarlemijn

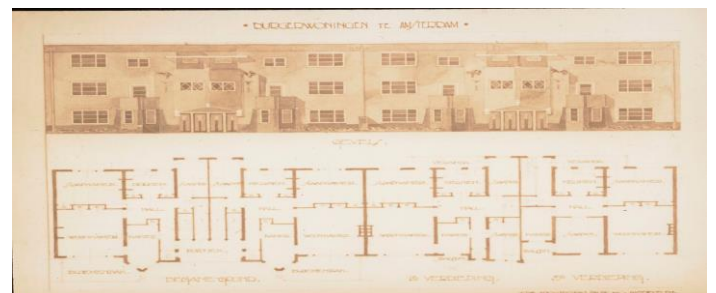
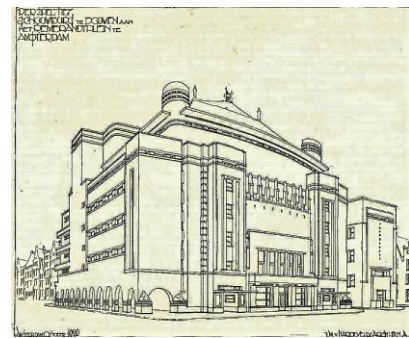
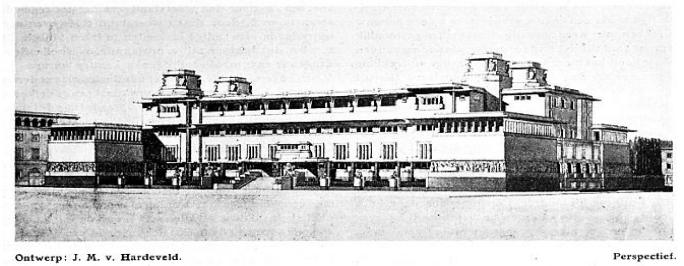

113. jaar: 1953
 plaats: Amsterdam-Slotermeer
 adres: Burgemeester Eliasstraat 72-74
 type-aantal: RK Catharinakerk en pastorie Sloterveer
 projectnr: H-500
 opdracht: kerkbestuur
 bestaand: ja, nu syrisch-orthodoxe kerk: Mor Sharbil
 litt-bron:
 afbeelding: NI-EVER-110565648
 overig : aangepast en uitgevoerd door Evers & Sarlemijn
 bossche school; romaans vroegchristelijk

II NIET-UITGEVOERDE WERKEN c.q. PRIJSVRAGEN

114. jaar: 1918
 plaats: Rome
 type-aantal: nederlands consulaat
 projectnr:
 opdracht: prijsvraag prix de rome
 litt-bron: *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 41-45
 afbeelding: *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 45
 overig : tweede prijs
115. jaar: 1919
 plaats: Rotterdam
 type-aantal: bankgebouw Coolsingel hoek Kruiskade
 projectnr:
 opdracht: vereniging Bouwkunst en Vriendschap
 litt-bron: *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 167; 175-179
 afbeelding:
 overig : prijsvraag; met Pauw
116. jaar: 1920
 plaats: Amsterdam
 type-aantal: schouwburg Rembrandtplein
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Mededeelingen* 1925, 184-186
 afbeelding: *Mededeelingen* 1925, 184
 overig :
117. jaar: 1920
 plaats: Groningen
 type-aantal: woningen
 projectnr:
 opdracht: onbekend
 litt-bron: *Wendingen* 3 (1920) nr. 3-4, 4-20
 afbeelding: *Wendingen* 3 (1920) nr. 3-4, 15
 overig : niet duidelijk of die wel of niet uitgevoerd zijn met Pauw
118. jaar: circa 1920
 plaats: Amsterdam
 type-aantal: woningen
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Wendingen* 3 (1920) nr. 3-4, 4-20
 afbeelding: NI-HARD
 overig :
119. jaar: 1922
 plaats: Amsterdam-Watergraafsmeer
 type-aantal: (beton)woningen
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: Kuipers,
 afbeelding:
 overig : wel meegedongen, niet uitverkoren

120. jaar: 1922
 plaats: Rotterdam
 type-aantal: (beton)woningen
 projectnr: H-160
 opdracht:
 litt-bron: Kuipers,
 afbeelding:
 overig : niet uitgevoerd; derde Stulemeijercomplex

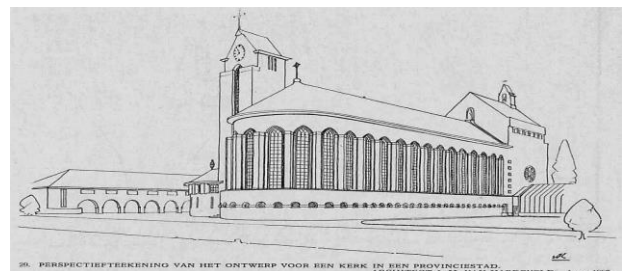
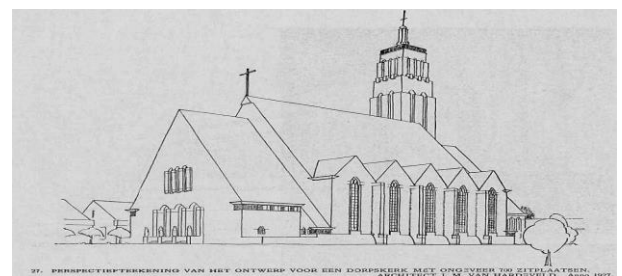
121. jaar: 1926
 plaats: Den Haag
 type-aantal: Heerenhofstad
 projectnr: H-221
 opdracht: vereniging Bouwkunst en Vriendschap
 litt-bron: *Het Bouwbedrijf* 3 (1926) 337-339
 afbeelding:
 overig : prijsvraag

122. jaar: 1924
 plaats: Den Haag
 type-aantal: winkelgalerij Laan van Meerdervoort
 projectnr:
 opdracht: vereniging Architectura et Amicitia
 litt-bron: *Het Bouwbedrijf* 1 (1924) 165-166
 afbeelding:
 overig :

123. jaar: 1926
 plaats: Haarlem
 type-aantal: warenhuis Vroom en Dreesmann
 projectnr: H-259
 opdracht: Vroom en Dreesmann
 litt-bron: RCE, 513377, rijksmonument
 afbeelding:
 overig : prijsvraag, gewonnen door Kuijt

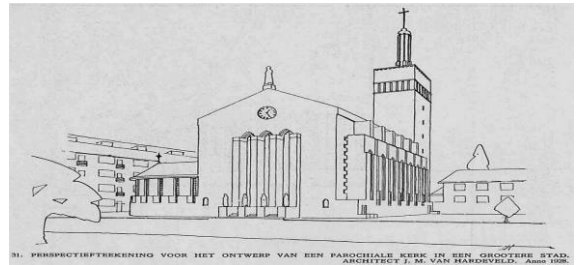
124. jaar: 1927
 plaats:
 type-aantal: dorpskerk met 700 zitplaatsen
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek* 1929, 23
 afbeelding: *Het Gildeboek, Gedenkboek* 1929, 23
 overig :

125. jaar: 1927
 plaats:
 type-aantal: kerk in een provinciestad
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek* 1929, 24
Van Bouwen en Sieren, 1930, 305-308
 afbeelding: in bronnen
 overig :

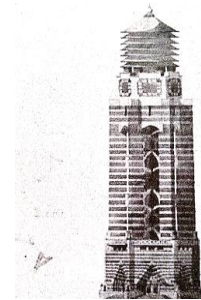

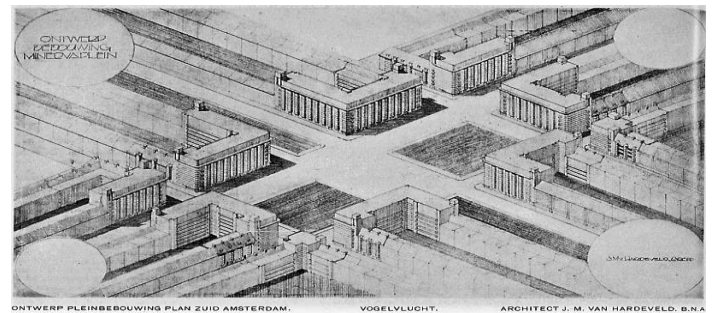
126. jaar: 1928
 plaats:
 type-aantal: parochiale kerk in een grotere stad
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1929, 25*
 afbeelding: *Het Gildeboek, Gedenkboek 1929, 25*
 overig :

127. jaar: 1928
 plaats:
 type-aantal: vrijstaande klokkentoren
 projectnr:
 opdracht:
 litt-bron: *Het Gildeboek 1928, 63-74*
 afbeelding: *Het Gildeboek 1928, 71*
 overig :

128. jaar: 1929
 plaats: Amsterdam
 type-aantal: woningen
 projectnr: H-266-267
 opdracht: gemeente Amsterdam
 litt-bron: *Het Bouwbedrijf 6 (1929) 451*
BWA 50 (1929) 354-377, 52 (1931) 17-19
 afbeelding: *BWA 50 (1929) 374*
 overig : prijsvraag voor Minerva- en August Allebéplein

129. jaar: 1936
 plaats: Amsterdam
 type-aantal: raadhuis Amsterdam
 projectnr:
 opdracht: gemeente Amsterdam
 litt-bron: *Bouwkundig Weekblad 57(1936) 192-193*
 afbeelding:
 overig :

1923		St Willebrordkerk Beilen
±1925	H-171	winkelverbouwing Van Steyn Amsterdam
1925	H-190	Reinildahuis Marnixstraat 293 Amsterdam
±1925	H-193	verbouw Mossel en Versteeg, Zoutmanstraat Den Haag
±1925	H-213	verbouwing Damrak Amsterdam
±1928	H-248	winkelpui van Woustraat Amsterdam
±1928	H-251	winkelpui Ceintuurbaan Amsterdam
±1930	H-281	Uitbreiding Bethanië Bloemendaal
±1930	H-298	verbouwing schouwburg Heerlen
±1930	H-303	herenhuis Constantijn Huygensstraat 107 Amsterdam
±1932	H-307	inrichting coiffeursalon Janse Amsterdam
±1933	H-341	verbouwing Joh. Verhulststraat 109 Amsterdam
±1936	H-348	uitbreiding KRO-studio Hilversum
±1936	H-351	uitbreiding destructoren Purmerend
±1938	H-365	verbouwing Keizersgracht 69 Amsterdam
±1938	H-368	vergaderzaal Bond Bouwpatroons Amsterdam
±1938	H-379	inrichting confectieatelier Konersmann
±1938	H-380	rederijkantoor Pr Hendrikkade Amsterdam
±1939	H-403	verbouwing Keizersgracht 65 Amsterdam
±1939	H-404	verbouwing Keizersgracht 67 Amsterdam
±1939	H-405	verbouwing Prinsengracht 573 Amsterdam
±1939	H-414	kapel Terheiligestede, Rokin Amsterdam
±1939	H-421	kerkinrichting RK kerk Diemen
±1939	H-428	uitbreiding Vroom en Dreesman Den Haag
±1939	H-429	uitbreiding Wyers Amsterdam
±1939	H-430	interieur Vroom en Dreesman Middelburg
±1939	H-432	uitbreiding Dominicuskerk Amsterdam
±1939	H-433	verbouwing Joh Vermeerstraat 2 Amsterdam
±1946		verbouwing kapel Museumplein
±1948		verbouwing RK kerk H. Martinus, Lathum
±1948		verbouwing souvenirszaak Volendam
1950-1953		verbouw wijnkopersgildehuis Koestraat 10-12 Amsterdam
1950-1953		verbouw frans toeristencentrum Rokin Amsterdam
1950-1953		interieur Vroom en Dreesmann Den Haag
1950-1953		verbouwing Vroom en Dreesmann Haarlem
1950-1953		verbouwing Vroom en Dreesmann Hilversum
1950-1953		verbouwing Vroom en Dreesmann Alkmaar
1950-1953		verbouwing Vroom en Dreesmann Amsterdam
1950-1953		verbouwing Vroom en Dreesmann Maastricht
1950-1953		verbouw Maison Descartes Amsterdam